

PAPER DETAILS

TITLE: OSMANLI DEVLETI'NDE SIGIR VEBASI: ASKERI BAYTARLARIN GÖREVLENDIRILMESI
MESELESİ

AUTHORS: Seda TAN

PAGES: 257-282

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2808015>

OSMANLI DEVLETİ'NDE SIĞIR VEBASI: ASKERİ BAYTARLARIN GÖREVLENDİRİLMESİ MESELESİ

RINDERPEST IN THE OTTOMAN STATE: THE ISSUE OF ASSIGNING MILITARY VETERINARIANS

Seda TAN*

Geliş Tarihi/Received:02.08.2022

Kabul Tarihi/Accepted:26.12.2022

TAN, Seda, (2023), "Osmanlı Devleti'nde Sığır Vebası: Askeri Baytarların Görevlendirilmesi Meselesi", Belgî Dergisi, S.25, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2023/1, ss. 257-282.

Öz

Sığır vebasının ilk çağlardan itibaren var olduğu geniş ölçüde kabul gören bir görüştür. Yine bu görüşe göre hastalık Çin'in doğusunda ortaya çıkmış ve Hun akınlarıyla birlikte Avrupa içlerine kadar taşınmıştır. Avrupa'ya nüfuz eden sığır vebası 19. yüzyıla kadar yine Asya kökenli muhtelif salgınla birlikte milyonlarca hayvanın ölümüne neden olmuştur. Devletlerin ekonomileri ile insan sağlığı önemli ölçüde bu salgınlardan etkilendiğinden, hastalıkla mücadelenin ve salgınların önüne geçmenin yolları aranmıştır. Bu çerçevede bir taraftan veteriner hekimliği eğitimi başlatılıp mesleki bir teşkilatlanmanın teminine girilirken bir yandan da hastalıklarla mücadelenin etkin biçimde yürütülmesini sağlayacak mevzuat hazırlanmaya ve nihayetinde devletlerin özgün deneyimlerinin diğerleriyle paylaşılmasını ve ortak bir hafızaya aktarımını sağlayacak uluslararası düzeydeki platformların oluşturulmasına çalışılmıştır. Avrupa devletleri söz konusu girişimleri sayesinde 1871-1872'de etkili olan son büyük epidemiyi takiben sığır vebasını önemli ölçüde kontrol altına alıp büyük salgınların önüne geçebilmişlerdir. Bu tarihten sonra hastalık daha çok doğuda görülür olmuştur. Sığır vebası Osmanlı topraklarında da büyük kırmalar yaratmıştır. Özellikle 19. yüzyılda yaşanan atakların olumsuz etkileri 20. yüzyıl ortalarına dek sürmüştür. Hastalığın kendisi de ancak Cumhuriyet devrinde ortadan kaldırılabilmiştir. Devletin sığır vebasıyla başa çıkamamasında uzman kadro yetersizliği temel etkenlerdendir. Ele alınan çalışma da buna odaklanmaktadır. Dönemin arşiv kayıtlarından hareketle Osmanlı merkez otoritesinin özellikle 1885 sonrası süreçte hastalıkla mücadele edecek kadrolarını oluşturmadaki performansın portresi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ana kaynağını ele alınan dönem için birincil kaynak kabul edilen ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın Osmanlı Arşiv kısmında Dahiliye (Mektubi Kalemî), Yıldız(Mütenevvi Maruzat); İrade(Askerî, Dahiliye, Hususî, Orman ve Maadin, Taltifat), Bab-ı Ali Evrak Odası ve Meclis-i Vükela Mazbataları fonlarında yer alan arşiv belgeleri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı tarihi, veteriner hekimlik, sığır vebası, askeri baytarlar, sivil baytarlar .

*Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antalya, sedatan@akdeniz.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-3622-1038>).

Abstract

It is a broadly accepted opinion that cattle plague has been existent since the early ages. Again, according to this opinion the disease emerged in eastern China and carried to central Europe with Hun raids. The cattle plague that penetrated to Europe caused death of millions of animals in the process until the 19th Century with various outbreaks most of which were sourced from Asia again. State the economies and human health were considerably affected from these epidemics, ways to combat the disease and prevent epidemics have been sought. In this framework veterinary medicine education was initiated and the vocation was institutionalized while also it was attempted to develop legislation that would ensure effective fight against diseases and finally to create international platforms enabling states to share their unique experiences with others and transfer them to a common memory. Thanks to their mentioned initiatives, European states could control cattle plague to a significant extent following the last major epidemic that was effective in 1871-1872 and prevent large scale outbreaks. From this date onwards the disease was mostly seen in the east. Cattle plague caused major carnage on Ottoman lands. Especially the negative effects of attacks in the 19th Century were carried into mid-20th Century. The disease itself could be eradicated only in the Republican period. The main factors in the inability of the state to cope with this phenomenon was insufficient expert staff. The Ottoman central authority that was late to establish veterinary medicine institution could not suppress outbreaks. The study focuses on this subject. Based on the archive records of the time, the aim was to display the portrait of performance Ottoman managers regarding creation of staff to fight against the disease especially in the process following 1885. The archival documents included in Dahiliye (Mektubi Kalemi), Yıldız (Mütenevvi Maruzat); İrade (Askeri, Dahiliye, Hususi, Orman and Maadin, Taltifat), Bab-ı Ali Evrak Odası and Meclis-i Vükela Mazbataları fons of the Ottoman Archives of the Presidency of State Archives that are considered as the primary source for the period examined constituted the main source.

Keywords: *Ottoman history, veterinary medicine, rinderpest, military veterinarians, civil veterinarians.*

Giriş

Salgın hayvan hastalıkları veteriner hekimliğin gelişiminde başlıca tetikleyici unsur olmuştur. Bunların başında da tarihin en eski bulaşıcı hayvan hastalıklarından 'sığır vebası' gelmektedir. Sığır vebası, hassas türler olan sığır ve mandaların çok tehlikeli ve öldürücülüğü çok yüksek hastalığıdır. Virüs, Asya bozkırlarının endemik bir patojeni iken savaşlar, göçler, kaçakçılık veya ticaret gibi kitlesel hayvan hareketlerine neden olan insan edimlerinin bir sonucu olarak Avrupa'ya da yayılmış, 19. yüzyıla kadar olan süreçte her iki kıtada milyonlarca sığırı telef etmiştir. Halbuki sığırlar tarım ekonomisinin temel kaynaklarındandır. Bunların toplu ölümü insan hayatını da dramatik biçimde etkilemektedir.¹ Sığır vebası, aynı nedenle insan türü için de kadîm bir tehdittir. Toplumsal hayatın güven ve devamlılığını tehlikeye atmıştır. Dolayısıyla hükümetler hastalık etkeniyle mücadeleyi bir zorunluluk olarak görmüşlerdir. Söz konusu mücadelede Aydınlanma Çağı'nın düşünce yapısı çığır açmış, bu sayede 18. yüzyılda üniversiteler çoğalıp tıbbi araştırmalar ivme kazanabilmiş, nihayetinde de veteriner hekimliği eğitimi insan tıbbının yanı sıra yerini alabilmiştir. Sığır vebasının, ortaya çıkışında belirleyici bir etken olduğu ilk veteriner okulu 1762'de Lyon'da açılmıştır. Bunu Alfort'ta açılan ikincisi ve müteakiben dünya çapındaki diğerleri izlemiştir.² Osmanlı Devleti de alandaki gelişmeden uzak kalmamış, kalamamıştır. Devlet-i aliyye topraklarında 1840'lı yıllarda başlatılan veteriner hekimlik eğitimi, bahse konu okullaşma furcasının bir uzantısıdır. Artan sığır vebası atakları ile başa çıkmada zorluk yaşanıp sosyo-ekonomik problemler gündeme gelince hükümet çareyi modern tedbirlere başvurmada bulmuştur. Şüphesiz bunda Batı dünyasından gelen baskı da etkilidir. Böylece her ne kadar Fransa'da açılan ilk okuldan yaklaşık seksen yıl sonra gündeme gelse de hayvan sağlığı ve gönencinin temininde 'emanetin ehline teslimi' yolunda Osmanlı coğrafyasında da önemli bir adım atılmış, okullu baytarlar yetiştirilmeye başlanmıştır. Ancak bu ilk eğitim faaliyetlerinin benzerleri üzere askeri bir nitelik taşıdığını belirtmekte fayda vardır.³

Türkiye'de sivil veteriner hekimlerin yetiştirilmeye başlanması ise askeri veteriner hekimliği eğitiminin başlamasından sonra, ikinci sırada olarak gündeme gelebilmiş bir hadisedir. Gerek maddi olanaksızlıklar gerekse kadro eksikliği nedeniyle de ancak askeri okul çatısı altında ve askeri öğrencilerle yan yana mümkün olabilmektedir. Ülkenin askeri konular hakkındaki en önemli danışma kurulu olan Askeri Şura'nın (Dar-ı Şurayı Askeri) 1867 tarihli bir kararına binaen 1868'de veteriner hekimliği (baytar) sınıfına dahil olan öğrenciler, ülkenin ilk sivil veteriner hekimlik öğrencileri olmuşlardır.⁴ Bunların okula kabul esasları ile öğrenim koşulları, veteriner hekimliği eğitiminin 1873 yılında Tıphane (Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane) bünyesine intikali ile birlikte 1873 tarihli bir

1 Mehmet Nazıoğlu- Halil Ören, *Sığır Vebası*, Tarım Bakanlığı Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü Yay A-41, 1972, s.3,4.

2 Bruce Vivash Jones, *The History of Veterinary Medicine and the Animal-Human Relationship*, 5M Publishing, 2021, s.267,280; Subhi Edhem, *Nevsâl-i Baytarî*, Agob Matyosyan Matbaası, Dersaadet (İstanbul) 1334, s.101.

3 Osmanlı padişahının talebi üzerine Türk yurduna gelerek veteriner hekimlik eğitimi başlatan Prusya Kraliyet Baytarlarından Godlewsky ve bu ilk eğitim süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nihal Erk, "Türkiyede Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerinde Yeni Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C 6/S.1.2, 1959, s.80-85; Kamuran Şimşek, "Osmanlı Devri Denizli'de Sığır Vebası: Vebâ-yı Bakârî", *Belgi*, S.19, Kış 2020/1, s.2070.

4 Seda Tan, "Türkiye'de Sivil Veteriner Hekimliği Eğitiminin Başlangıcı Konusunda Bazı Tespitler", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C XIX/S.1, 2017, s.49.

nizamname⁵ kapsamında ayrıntılı olarak tespit edilmiştir. Sivil Veteriner hekimlerin atanmaları ve istihdam şartları ise 1876 tarihli nizamname⁶ kapsamında düzenlenmiştir. Ancak yapılan düzenlemelere karşın 20. yüzyıl başlarken ülkede sivil halkın ihtiyacını karşılayabilecek oranda veteriner hekimin varlığından söz etmek mümkün değildir. Bunda ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi koşullar temel etken olarak gözükmemektedir. Nitekim kaynaklar, ilgili nizamname ile görevlendirilerek ülke topraklarına dağılan sivil veteriner hekimlerin, Milli Mücadele Dönemine kadar sürecek olan neredeyse kesintisiz savaş sürecinde önemli bir aşamayı ifade eden 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında belediyelerden maaşlarını tam olarak alamayarak büyük oranda dağılmış olduklarını göstermektedir.⁷ Böylece ülkenin salgın hayvan hastalıkları tarihi bakımından önemli bir dönüm noktasını teşkil eden 1886 yılına gelindiğinde sivil veteriner hekim varlığı, birkaç vilayet merkezinde bulunan ve sayıları bir elin parmaklarını geçmeyen baytar ve baytar müfettişlerinden ibarettir.⁸ Halbuki sözü edilen tarih, gerçekten de ülkenin salgın hayvan hastalıkları tarihi bakımından özel öneme sahip bir tarihtir. Bu tarihte Rusya'da bir süreden beridir hükmünü sürmekte olan sığır vebası hem deniz hem de denize kıyasla daha az kurumsallaşmış olan karadaki kontrol mekanizmalarını aşarak ülkenin tüm ortak sınırlarını geçmiş ve Osmanlı topraklarına sızmıştır.⁹ Nihayetinde artçı atakları erken Cumhuriyet yıllarına kadar sürecek uzun soluklu ve zorlu salgınlar ve mücadele zincirinin başlangıcı olmuştur.

Sığır vebasının kara ve deniz sınırlarını aşarak Osmanlı Devleti topraklarına sızması ve bundan daha da önemli olarak imparatorluğun kalbini ifade eden başkentinde görülmesi, hükümet merkezinde büyük bir paniğe sebep olmuş olmalıdır. Çünkü Osmanlı yöneticilerinin kadim politikaların ürünü olan radikal tedbirlerle şehirlerin huzur ve güvenliklerini devamlı kılmaya çalıştıkları bilinmektedir.¹⁰ Buna karşılık sığır vebası gibi tedavisi veya koruyucu/önleyici unsurları, ele alınan tarihlerde henüz bulunamamış olan ve mortalitesi çok yüksek bir hastalık, arz istikrarındaki büyük bir kırılma ve bunun neden olabileceği sosyo-ekonomik problemler dolayısıyla şehir güvenliği açısından göz ardı edilemeyecek bir tehdit demektir. Üstelik Osmanlı merkezi hükümeti kapitalist dünyayla olan bağlarının artışı dolayısıyla da büyük bir enerji ve ciddiyetle sığır vebasının çözümüne odaklanmak durumundadır. Zira modern tıbbın bir getirisi olan karantina ve

5 "Fenn-i Baytarî Tahsili için Mekteb-i Tıbbiyye Alınacak Askerî ve Mülkiye Baytar Şâkirdânı Hakkında Nizâmname", *Düstûr*, Tertib 1/C.3, 1873, s.533-538.

6 "Memâlik-i Şâhâne İstihdâm Olunacak Mülkiye Baytarları Hakkında Kaleme Alınan Nizâmname", *Düstûr*, Tertib 1/C.3, 1876, s.539-541.

7 Seda Tan, "Osmanlı Devleti'nde At Yetiştiriciliği (1842-1918)" (basılmamış doktora tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2015, s.p.21.

8 BOA.İ.MMS. 65/3057 (H.17 M 1297).

9 Rusya'nın sığır vebasının Avrupa'ya yayılmasında temel etken olduğu tezi, geniş çaplı kabul gören bir tezdır. Buna göre hastalık Asya Rusya'sında endemik halde iken savaşlar ve ticaret vasıtasıyla Avrupa Rusya'sına ve buradan da muhtelif atakla Batı'ya taşınmıştır. Bu suretle Avrupa'da çok sayıda salgının kökeni olmuştur. Söz gelimi 1709-1714 arasında Rusya'dan Batı Avrupa'ya yayılan sığır vebasından 1.5 milyon sığır telef olmuştur. Bu salgın Tataristan'dan Don ve Volga nehirleri boyunca Moskova'ya, oradan Lehistan, Macaristan, Prusya, Avusturya, Güney Almanya, İsviçre, İtalya, Fransa, Hollanda ve İngiltere'ye kadar yayılmıştır. 19. Yüzyıl boyunca da Avrupa'nın hemen her yerinde görülen hastalıktan milyonlarca hayvan telef olmuştur. Bkz. Orhan Kılıç, *Mikrop Salgın ve Toplum- İnsanın Ölümle İmtihanı*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2021, s.171,172. Odessa limanı, hastalığın Rus steplerinden dünyanın farklı noktalarını yayılışında başlıca basamak olmuştur. Nitekim Odessa 1885-1886 yıllarında sığır vebasının Osmanlı topraklarına deniz yoluyla gelişinde de baş rolü oynamıştır. Bununla ilgili ayrıntılı bir çalışma halihazırda yapılmaktadır. Odessa'nın hastalığın yayılmasındaki önemi hakkında bkz. Clive Alfred Spinage, *Cattle Plague- A History*, Springer, New York 2003, s.122-124.

10 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s.61-64.

hayvan sağlık zabıtası gibi uygulamalar, 19-20. yüzyıllar dünya ekonomik konjonktürü gereği Avrupa'da titizlikle takip edilir hale gelmiştir.¹¹ Böyle bir durumda Osmanlı Devleti'nin meseleye geleneksel çözüm önerileri ile yaklaşması, zirai yapısını modernize hale getirerek 'büyük pazara' adapte olma hedefi açısından da olumsuz bir tutum olacaktır. Bu nedenle hastalığın erken izlerinin seçilebildiği 1886 yılından itibaren Osmanlı merkez otoritesinin modern tıbbi yöntemlere aşına sağlık bürokratlarına bu konuda tam yetki vermesine şaşırılmamak gerekir. Böylece bu az sayıdaki uzman üst düzey yetkili de bir yandan hastalıkla mücadelenin yol haritasını çıkarırken bir yandan da hem mevcut salgına hem de ileride gündeme gelebilecek olası salgınlara müdahale edebilecek çeşitli düzeydeki sivil veteriner kadrolarının yetişmesine ve bunların sırtlarını yaslayabilecekleri güçlü bir mevzuatın oluşturulmasına odaklanmışlardır. Halkalı Yüksek Ziraat Okulu'nun (Baytar Mekteb-i Alisi) eğitim öğretim hayatına başlaması ile Hayvan Sağlık Zabıtası Kanunu'nun (Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanunu) ortaya çıkışını bu doğrultudaki en önemli hamleler olarak saymak gerekir.¹²

Yukarıda işaret edilen iki önemli gelişme, şüphesiz Osmanlılardan Cumhuriyet dönemine aktarılan ve erken Cumhuriyet idaresinin de ileriye dönük atılımları için önemli bir kaynak olarak kullandığı son dönem sağlık reformlarının en önemli ürünlerindendir. Ancak her ikisi de 1890 sonrasında hayata geçirilecek olan bu gelişmelerin 1886 yılında atağa geçen ve Osmanlıların son yıllarına değin kesin bir çözüme kavuşturamadıkları sığır vebası salgını için henüz başvurulabilir kaynaklar haline gelmediği açıktır. Şu halde başkentte ve Osmanlı taşrasının büyük bir kısmında hükmünü artan derecelerde sürdürmekte olan sığır vebası karşısında merkezi yönetimin yetkilendirmiş olduğu sağlık bürokratlarının hastalığa müdahale için ne tür bir kaynağa başvurmuş oldukları henüz cevaplandırılmış bir soru değildir. Ele alınan çalışma da söz konusu soruyu yanıtlamaya yönelik araştırma ve incelemelerin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Çalışmanın ana kaynağını, birincil kaynak niteliğindeki Osmanlı arşiv vesikaları oluşturmuştur. Makale, dönemi ve ilgili hastalığı konu edinen doğrudan veya dolaylı diğer literatürle de desteklenmiştir.

A. Erken Vakalar, Erken Tepkiler

Osmanlı Devleti 1886 yılında, yurt çapında bir yayılıma sahip olacak ve etkileri ile artçı atakları uzun müddet devam edecek büyük bir salgının arifesindedir. Erken sinyalleri teşkil eden ilk telef vakaları 1886 yılı başlarından itibaren görülmeye başlanmıştır. Ancak bunların sınırlı bir kısmı kayıtlara yansımıştır. Çoğunluğu ise uzman kişilerce teşhis edilmediklerinden, devletin resmi kayıtlarında yer almamış olmalılardır. Bununla birlikte yıl sonuna yaklaşıldığında başta başkent olmak üzere birbirinden farklı birçok idari birimden sığır vebasına ilişkin merkezi kayıt sistemine çok sayıda vaka yansımaya başladığı açıkça görülmektedir. Bu da hastalığın bir müddetten beri –en azından 1886 yılı başından beri- Osmanlı sınırları dahilinde aktif halde olduğunun açık bir göstergesidir. Özellikle başkent muhtelif cephesinden çok sayıda telef haberleri gelmeye başlayınca, merkezi sağlık bürokrasisinin karşılaştığı en önemli sorun bunlara müdahale edecek veteriner hekimler bulmak olmuştur. Arşiv kayıtları, aynı tarihlerde ülkenin hemen her

11 Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s.21-22.

12 Hatice Polat, "Mülkiye Baytar Mektebi (1894-1922)" (basılmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2013, s.14,15. "Zâbita-i Sıhhiye-i Hayvâniyye Nizâmnâme-i Umûmîsinin Neşrine Kadar Muvakkat Olub Şimdilik Hüdâvendigâr Vilâyetinde Mevki-i Tecrübeye Konulmak Üzere Kaleme Alınan Ta'limât", *Düstûr*, Tertib 1/C.6, 1893, s.1306-1310.

bölgesinde baş gösteren hastalık nedeniyle yalnız taşrada değil, kadim imparatorluk başkentinde bile veteriner hekim (baytar) bulmada güçlük yaşandığını gösteren verilerle doludur. Bu nedenle tedbir almak, alınan tedbirlere ve tespit edilen diğer tıbbi müdahalelere nezaret etmek bir yana, kimi zaman hastalığa tanı koymada dahi problem yaşanmıştır. Söz gelimi Çengelköy’de hastalığa tanı koyan, başkent belediyesinin (Şehremaneti) görevli baytar müfettişi değil, ülkenin en üst düzeydeki sağlık bürokratlarından ve Baytar Mektebi Alisi kurucularından Mehmed Ali Bey’dir.¹³ Belediyenin Baytar müfettişi Haydar Bey başka bir yerde hastalığa müdahale halinde olduğundan bölgeye daha sonra intikal edebilmiştir.¹⁴ Bir diğer merkez olan Çatalca’da ise sığır vebası herhangi bir birime kıyasla önceliği olduğu düşünülebilecek olan Emlak-ı Hümayun¹⁵ köylerinden birinde ortaya çıkmış, buna rağmen tıbbi müdahale gecikmeli olarak yapılabilmektedir.¹⁶ Durum böyle olunca, bir yandan yukarıda değinildiği üzere ülkenin sivil veteriner teşkilatını oluşturacak uzman kadroların yetiştirilmesi meselesi ele alınırken bir yandan da hastalığa tıbbi müdahalede bulunacak alternatif kaynakların aranması yoluna gidilmiştir. Bulunacak alternatif kaynaklarla, yeter sayıda sivil veteriner hekimler yetiştirilinceye kadarki uzman boşluğu kapatılmaya çalışılmıştır.

Resmi kaynaklar, sığır vebasına müdahalede Osmanlı merkezi sağlık bürokrasisinin iki önemli kaynağa başvurduğuna işaret etmektedir. Bunlardan ilki 1842 yılından itibaren sürdürülmekte olan veteriner hekimlik eğitimi çerçevesinde ülkenin tek ve en önemli baytarî eğitim kurumu olarak varlığını koruyan Askeri Baytar Mektebi’nin akademik kadrosudur. Ancak bu, sınırlı bir kaynak olduğundan ve fazlaca yıpratılması hem askeri hem de sivil veteriner teşkilatının geleceği bakımından önemli sakıncaları barındırdığından görece az kullanılmıştır. İkincisi ise söz konusu çalışmanın ortaya çıkış gerekçesini oluşturan ve uzun yıllar boyunca sığır vebasına karşı mücadelede en çok kendilerinden faydalanılan askeri baytarlardır. Yukarıda işaret edilen Askeri Baytar Mektebi mezunu olan bu baytarların geniş bir zaman dilimi boyunca başvuru kaynağı olmalarının sebebi şüphesiz askeri baytarlık eğitiminin sivil olana kıyasla çok daha erken bir tarih olan 1842’de başlaması ve sivil eğitimin başladığı 1868 yılına kadar belli ölçüde kurumsallaşmış olmasıdır.¹⁷ Bununla birlikte mevcut bilgimize göre askeri baytarlar sığır vebasına karşı mücadelede başvuru kaynağı olarak kronolojide ikinci sırada yer almışlardır. İlk başvurulacak kaynak, Askeri Baytar Mektebi akademik kadrosu olmuştur.

Hastalık Osmanlı başkentinde ayrı ayrı merkezlerde tanılanınca, aynı zamanda devletin ilk belediye teşkilatını oluşturan Şehremaneti, hastalığa tıbbi müdahalenin sağlanabilmesi için ilk etapta Askeri Baytar Mektebi’ne başvurmuştur. Bunun bir sonucu olarak başkent çok sayıda merkezinde ilk olarak okulun akademik kadroları görevlendirilmiştir.¹⁸ Şehremanetinin böyle bir çareye başvurmasının temel nedeni, başkentte bir salgın hastalık olması durumunda müdahaleden sorumlu olduğu halde bünyesinde böyle bir müdahaleyi gerçekleştirebilecek kimsenin bulunmamasıdır. Ancak Baytar Mektebi akademik kadrolarının sahaya sürülmesi, okulun eğitim hayatını sekteye uğratacağından uzun soluklu

13 Ali Birinci, “Baytar Miralay Muallim Mehmed Ali Bey’in Hikâyesi”, *Müteferrika*, C 54, 2018, s. 7-74.

14 BOA.DH.MKT.1393/46 (H. 23 R 1304); BOA.Y.A.HUS.198/75 (H. 27 R 1304).

15 Osmanlı döneminde padişaha ait arazilerle emlak verilen genel isim.

16 BOA.DH.MKT.1587/68 (H. 22 Ca 1306); BOA.DH.MKT.1603/7 (H. 07 B 1306).

17 Ferruh Dinçer, “Türkiye’de Askeri Veteriner Hekimlik Tarihi Üzerine Araştırmalar, I. Bölüm”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C 26/ S.3.4, 1979, s.4. Nihal Erk, agm. S.80-83; Seda Tan, “Türkiye’de Sivil Veteriner Hekimliği Eğitiminin Başlangıcı”, s.49.

18 BOA.DH.MKT.1389/21 (H. 06 Ra 1304).

bir uygulama olamamıştır.¹⁹ Sığır vebası karşısında askeri veteriner hekimlerinden faydalanılması uygulamasına gelince; bunun ilk örneklerini aslında 1886 salgını başlarından itibaren görmek mümkündür. Ancak bunlar daha çok münferit vakalardır. Uygulamanın -en azından belli bir dönem için- kurumsallaşması 1889 sonrasına atfedilebilecek bir olgudur ve salgının önünün alınamamasıyla ilintilidir. Zira Şehremaneti'nin 1887 yılı Ocak ayında Tıbbiye ve Sıhhiye Nezaretlerine sunduğu bir rapora bakılacak olursa hastalık ülke hayvanlarının yarısına bulaşmış haldedir ve öldürücülüğü %75 gibi oldukça yüksek bir orandadır.²⁰ Dolayısıyla, askeri veterinerlerin de sivil alanda çalışması gibi olağanüstü tedbirlere gerek duyulmaktadır. Konuyla ilgili tarihi seyir, genel hatlarıyla şöyle aktarılabilir; 1886 yılı sonlarında üst düzey Osmanlı sağlık uzmanlarınca hastalığın Rusya'dan deniz ve kara hudutlarını aşarak gelmiş olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle Osmanlı yönetimi Rusya ile ortak kara sınırlarında hayvan ve hayvani ürünlerin geçişi konusundaki kontrollerin olabildiğince sıkı biçimde yapılmasına karar vermiştir.²¹ Ayrıca devletin ilgili kurumları olan Sıhhiye, Tıbbiye Nezaretleri, Seraskerlik ve Sadaret arasında sürüp giden fikir teatisinin bir sonucu olarak hem sınırlarda hayvan nakliyatının kontrollü olarak sağlanmasında hem de hastalıkla bilfiil mücadelede mülkiye baytarlarına yardım etmek üzere askeri baytarların görevlendirilmesine karar verilmiştir. Kararın alınış tarihi tam olarak bilinmese de 1887 yılı başlarında gündeme geldiği tahmin olunmaktadır. Bu, askeri baytarların sivil sahada görevlendirilmesi uygulamasının kurumsallaşması bakımından çok önemli bir adımdır. Kısa sürede umumi bir tebligatla ordu merkezleri ile vilayet idareleri konuyla ilgili olarak bilgilendirilmişlerdir.²² Arşiv kayıtlarından buna ilişkin kurumlar arası ve kurum içi yazışmaları ve özellikle ordu birimlerine yapılan tebligat ve uyarıları takip etmek mümkündür. Söz gelimi, 1888 yılı Kasım'ında, hastalığın 5-6 aydır hüküm sürmekte olduğu Halep'te ordu müşirliğince Seraskerliğin ilgili emri duyurulmuş ve askeri baytarların mülkiye baytarlarına yardımcı olması istenmiştir.²³

Böylece örnek uygulamaların ortaya çıkmasına ve konuyla ilgili resmi yazışmaların artış göstermesine karşılık askeri baytarların yaygın halde istihdamı hemen sağlanamamıştır. Buna olanak tanıyan esas gelişmenin, 1889 yılında kadrosunu baytarların oluşturduğu özel bir komisyonun, 'Baytar Komisyonu'nun' şekillenmesi olduğu söylenmelidir. Sözü edilen komisyon sığır vebasının neden olduğu sosyo-ekonomik sorunlar nedeniyle olağanüstü koşullarda oluşturulmuş bir komisyondur. Hastalık karşısında uzman bir kurulun oluşturulması düşüncesi, bu özel kurulun ortaya çıkışına imkan sağlamıştır. Sözü edilen düşünce, salgının seyir ve hükmüne paralel bir biçimde kısa zamanda Osmanlı merkez bürokrasisinde artan bir sıklıkla telaffuz edilir hale gelmiş ve nihayetinde 1889 yılı ortalarında askeri ve mülki baytarlardan müteşekkil olan Baytar Komisyonu oluşturulmuştur.²⁴ Komisyonun oluşturulması, sığır vebası ile ilgili karar ve uygulamaların uzman bir kurulca tespiti anlamına gelmektedir. Nitekim ortaya çıkışından kısa bir süre sonra, kurul tarafından hayvan sağlık zabıtası kanunu ve uygulamaları için bir mebde teşkil edecek iki önemli risale ortaya çıkmıştır. Birisi direkt sığır vebası hakkında

19 BOA.DH.MKT.1401/99 (H. 03 C 1304).

20 BOA.DH.MKT.1397/97 (H. 12 Ca 1304).

21 BOA.DH.MKT.1388/64 (H. 03 R 1304); BOA.DH.MKT.1403/85 (H. 13 C 1304).

22 BOA.DH.MKT.1399/84 (H. 20 Ca 1304).

23 BOA.DH.MKT.1560/115 (H. 28 S 1306).

24 BOA.DH.MKT.1436/110 (H. 14 Za 1304); BOA.DH.MKT.1597/116 (H. 22 C 1306); BOA.DH.MKT.1601/3 (H. 02 B 1306); BOA.DH.MKT.1607/94 (H. 19 B 1306). Ak, söz konusu komisyonun üye sayısının ilerleyen tarihlerde arttırıldığına işaret etmektedir. Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.39, 2016, s.226.

olan ve hastalığa karşı hem halkın hem yerel yönetimlerin hem de baytar memurlarının alması gereken tedbirlere açıklık getiren bu risaleler Baytar Komisyonu'nun etkisiyle kısa sürede tüm vilayetlere dağıtılmışlardır. Yerel idarelerden sığır vebasına karşı titizlikle uygulanması istenmiştir.²⁵

Baytar Komisyonunun teşekkül etmesi, hastalığa müdahalede en önemli başlıklardan birini oluşturan istatistik oluşturma meselesinde de önemli adımların kaydedilmesine olanak tanımıştır. Üstelik bu doğrultuda atılan adımlar, askeri baytarların istihdamını hızlandıran gelişmeler olmuşlardır. Şöyle ki; bilindiği üzere ülkenin ziraat (tarım ve hayvancılık) alanındaki politikalarını üretmek ve uygulamakla sorumlu kurumu ele alınan tarihlerde Ticaret ve Nafia Nezareti'dir. Sığır vebası da baytarlarca müdahale edilmesi gereken bir mesele olduğundan nezaretin sorumluluk alanındadır. Gerek nezaretinkiler gerekse ülkenin diğer önde gelen sağlık bürokratları hem sığır vebası hem de diğer salgın hastalıklarla mücadelede haber almanın stratejik öneme sahip olduğunu görerek bunu sağlayacak düzenli istatistikler oluşturulmasını karara bağlamışlardır. Karar umumi bir tebligatla vilayetlere ve müstakil mutasarrıflıklara tebliğ olunmuştur. Karar kapsamında sığır vebası ve diğer salgın hayvan hastalıkları ile ilgili olarak vilayetlere matbu cetveller gönderilmiş ve bunları periyodik olarak doldurarak merkeze göndermeleri istenmiştir. 1876 Nizamnamesi gereği atamaları yapılan vilayet baytarları da bunları doldurmakla sorumlu tutulmuşlardır.²⁶ Ne var ki hayati önem atfedilen bu meselede, hedeflenen kıymetli bilgi havuzunun oluşması bir türlü sağlanamamıştır. Yine de vilayet ve müstakil mutasarrıflıklardan bu tarzda periyodiklerin istenmesinin, ülkenin sivil veteriner hekimlik teşkilatı bakımından bulunduğu noktayı bir kere daha tüm açıklığı ile gözler önüne sermesi dolayısıyla kıymetli olduğu söylenebilir. Gerçekten de bu vesileyle kaza ve nahiye gibi daha küçük idari birimler bir kenara, en büyük idari birimleri oluşturan vilayetlerde bile yeteri kadar -bazı yerde hiç- baytar bulunmadığı ortaya çıkmıştır. Örneğin umumi tebligatla istatistik cetvel örneklerinin ve bunların nasıl tutulacağına ilişkin ilgili emrin gönderildiği Ankara vilayetinde, muvazzaf baytar olmadığı için istenen doğrultuda bir işlem yapılamamıştır. Bunun üzerine Baytar Komisyonu askeri baytar istihdamını kurumsallaştıracak bir gelişmenin önünü açmıştır. Bu çerçevede Komisyonca ülke genelinde istihdam olunacak yeter sayıda sivil veteriner yetişinceye kadar olan süreçte bu iş için askeri baytarlardan faydalanılabileceğine ilişkin bir rapor hazırlanmıştır.²⁷ Fiiliyatta var olan bir uygulamayı kurumsal hale getirmeye yönelik bir kararı işaret eden söz konusu rapor, Şurayı Devlet'e kadar taşınmıştır. Böylece devletin konuyla ilgili kurumları arasında bir dizi müzakere yaşanmıştır. Bu doğrultuda Şurayı Devlet talebiyle öncelikle Tıbbiye ve Sıhhiye Nezaretlerinin görüşleri alınmıştır. Ayrıca sivil veteriner hekimlerin yetkili mercii olan Ticaret ve Nafia Nezareti'nden hangi vilayetlerde baytar istihdam olup hangi vilayetlerde olunmadığını ve ne kadar baytara ihtiyaç bulunduğunu netleştirecek bir istatistik ortaya çıkarması istenmiştir.²⁸ Diğer yandan, 1889 yılı tamamlanmadan Ankara örneğinin, münferit bir vaka teşkil etmediği, daha başka idari birimlerde de durumun yukarıda işaret edilen minvalde olduğu anlaşılmıştır. Söz gelimi ele alınan tarihte Edirne'de de ne vilayet merkezi ne de mülhakatında istihdam edilmekte

25 BOA.DH.MKT. 200/33 (H. 20 B 1311). Risale içerikleri hakkında bkz. Zeynel Özlü, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarı ve Zâtülcenb", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 12/S.23, 2014, s.102-108.

26 BOA.DH.MKT.1598/26 (H. 24 C 1306).

27 BOA.ŞD.2560/37 lef19,21 (H. 13 R 1308); BOA.DH.MKT.1647/139 (H. 16 Z 1306).

28 BOA.ŞD.2560/37 lef.19 (H. 13 R 1308).

olan bir mülkiye baytarı yoktur. Bu nedenle yerel idare, istatistiklerin tutulmasına ilişkin emri özgün bir biçimde çözmeye çalışmaktadır. Kadim bir yöntemle başvurularak kaza ve köylere hayvan hastalığından anladığı düşünülen kişilerin gönderilmesi ve aylık istatistik cetvellerinin bu kişilerce tutulması düşünülmektedir. Vilayet idaresi olaya bir miktar bilimsel bir veçhe kazandırarak gelenekselle olan bağını kopardığını göstermek istediğinden olsa gerek, tutulacak cetvellerde yerel belediyelerin onayının bulunmasını şart koşmuştur. Ancak yerel belediyelerde bu tarz bir tasdik işlemini yapacak kişiler kimlerdir, bunların ehliyetleri nedir, işin bu yönü meçhuldür.²⁹

Özellikle Edirne örneğinde yerel idarenin sergilemiş olduğu tutum, salgın hastalıklar karşısında bir memuriyete intisab edecek düzeyde eğitim seviyesine sahip insanların dahi ne derece ehliyetsiz ve yetersiz olduklarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Görülen o ki durumun ciddiyeti birçok yerde ülkenin eğitimli elit azınlığını temsil eden memur ve bürokratlarınca dahi anlaşılıp takdir edilememektedir. Tecrübe edilmekte olan tek olumsuzluk bu da değildir üstelik. Hastalığın seyri ile ilgili genel tabloyu ortaya koyacak olan istatistik cetvelleri meselesi, mali yetersizliklerden kaynaklanan engellere de takılmıştır. Zira sivil veteriner hekimlerin önemli bir kısmı birçok bölgede yerel idarelerce ödenmesi gereken aylık ve harcırahlarını alamadıkları için dağılmışlardır. Yaşanan bu ve benzeri gelişmeler üzerine Baytar Komisyonu, mâhiye (aylık) cetvelleri ile ilgili olan ve aynı zamanda askeri baytarları daha geniş bir yelpazede sahaya çekecek girişimlerine ivme kazandırmıştır. 1889 yılı Ağustos ayında, Baytar Komisyonu'nun teklifiyle hem İstanbul/Dersaadet hem de taşrada bulunan topçu ve süvari alaylarından 10 askeri baytar seçilerek acil ihtiyaç duyulan mevkilere gönderilmesi karara bağlanmıştır. Bunlardan miralay rütbesinde olanlar 50, kaymakam ve binbaşı rütbesinde olanlar 40, kol ağası ve yüzbaşı rütbesinde olanlar 30 kuruş yevmiye alacaklardır. Seyyar halde iseler ayrıca 30 kuruş harcırahları verilecek, tedavi için sarf ettikleri ilaç vb. malzeme ve diğer tedavi masrafları yerel belediye sandıklarından, sandıkların kifayetsiz kaldığı yerlerde menafi sandıklarından karşılanacaktır. İlgili resmi yazışmalar, bunların acil olan ihtiyacı karşılamak maksadıyla görevlendirildiklerini açık biçimde göstermektedir. Hem salgınla savaşıacaklar hem de mücadele için gereken istatistiki bilgiyi derleyip strateji geliştirilmesi için merkeze yollayacaklardır. Bu nedenle mahalli hükümetler gereken her türlü kolaylık ve yardımı sağlama noktasında uyarılmışlardır.³⁰

B. Uygulamanın Kurumsallaşması

Sadaretin emri ile 10 acil ihtiyaç bölgesine topçu ve süvari fırkalarından 10 askeri baytarın görevlendirilmesi kararı, yukarıda da ifade edildiği üzere Baytar Komisyonu tarafından alınmış bir karardır. Komisyon üyelerinin büyük bir kısmını askeri baytarların oluşturmalarına karşın belirtmek gerekir ki sözü edilen karar Seraskerlik cephesinde huzursuzluk yaratan bir karar olmuştur. Baytar sıkıntısının sivil cephede yaşandığı ölçüde keskin ve derin olmamakla birlikte askeri cephede de tecrübe edilmekte olduğunu bildiren kurum yetkilileri bununla birlikte bir salgın söz konusu olduğunda sivil ve askeri hayvan ayrımı olamayacağından konunun stratejik önemine binaen Baytar Komisyonu kararına muvafakat göstermiştir.³¹ Aynı tarihler Ticaret ve Nafia Nezareti'nin sivil veteriner hekim yetiştirilmesine ilişkin çabalarını bir nihayete erdirmek üzere olduğu tarihlerdir. Müstakil

29 BOA.DH.MKT.1655/26 (H. 13 M 1307).

30 BOA.ŞD.2560/37 İef.23 (H. 13 R 1308); BOA.DH.MKT.1663/104 (H. 08 S 1307).

31 BOA.ŞD.2560/37 İef.29 (H. 13 R 1308).

sivil okulun açılmasına az bir süre kalmıştır.³² Böylece mülkiye baytarı yetiştirmede büyük bir atılım yapılmış olacaktır. Ancak bu tarihe kadar Nezaretin Seraskerlik kadrolarına muhtaç olduğu aşıkardır. Dolayısıyla kurumdan Seraskerliği muhatap alarak yazılan cevabi yazılarda askeri baytar görevlendirmek suretiyle yapılan yardım için duyulan minnet her fırsatta dile getirilmiştir.³³ Ayrıca Ağustos 1889 sonlarında, sivil baytar sayısına ilişkin istenilen istatistikler Seraskerlik başta olmak üzere devletin ilgili kurumlarının faydasına sunulmuştur. Buradan öğrendiğimize göre belirtilen tarihte yalnız Hüdavendigâr, Aydın, Selanik, Konya, Trabzon, Adana Suriye ve Yanya vilayetlerinde sivil baytarlar görev yapmaktadırlar.³⁴ Bunların maaş ve harcırahları da ilgili nizamname hükümleri gereği³⁵ belediyelerce karşılanmaktadır. Ancak 1889 yılında bu konuda dönüm noktası teşkil edecek önemli bir gelişme yaşanmış ve zaten sayıları çok az olan sivil veterinerlerin muvazafılık durumu daha da daraltılmıştır. İşaret edilen tarihte alınan bir kararla belediye gelirlerinden çok önemli bir kısmını teşkil eden zebhiye, kantariye, hayvan ve kile vergilerinden temin edilen gelirin yarısı Hazine-i Celile'ye bırakılmıştır. Böylece belediye idareleri en gerçekçi ve önemli gelir kalemlerini oluşturan bir varlıktan mahrum kalmışlardır.³⁶ Bu da özellikle Hüdavendigâr, Aydın, Adana gibi devletin görece güçlü ve zengin belediye idarelerine kıyasla daha fakir belediye idarelerinde baytar istihdamını imkansızlaştırmıştır. Maaşları belediyelerce ödenemeyen baytarların sayıları 8 büyük vilayetle sınırlanmıştır.

Ülkenin müstahdem sivil veteriner hekim varlığı bakımından içinde bulunduğu durumun böylece ortaya çıkması, askeri baytar istihdamı konusunda 1889 yılı henüz tamamlanmadan ortaya çıkacak çok önemli bir gelişme için gereken zemini hazırlamıştır. Şüphesiz sözü edilen gelişmenin ortaya çıkışında Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından defaatle askeri baytarların yardımına olan büyük ihtiyacın belirtilmesi ve sığır vebasının ülke genelinde aldığı seyrin radikal bir etkisi vardır. Uygulamanın en azından bir süre için kurumsal hale gelmesini sağlayan söz konu gelişme; Seraskerlik oluruyla nihayetinde tüm vilayetler için askeri baytar görevlendirmesi yapılmasıdır. Aynı yılın son baharında gündeme gelen bu karara göre mülkiye baytarı bulunan 8 vilayet haricinde kalan ve ordu ve fırka merkezlerine denk gelen 15 vilayette, ordu ve fırka merkezlerinde bulunan baytar ümera ve zabitanından 15 baytar ek görev biçiminde (ilave-i memuriyet suretiyle) baytar müfettişi olarak hizmet vereceklerdir. Kalan 7 vilayette ise 7 baytar subayı asli görev olarak(re'sen) baytarlık yapacaklardır. Böylece her vilayette hiç değilse en azından bir baytarın görev yapması sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak altını çizmek gerekir ki bu, geçici olması düşünülen bir uygulamadır. Seraskerliğin, askeri cepheye neden olacağı sakıncalara yönelik ısrarcı bir tavırla dile getirdiği uyarılar doğrultusunda, uygulamanın yeter sayıda sivil veteriner hekim yetiştigiğine kanaat getirildiğinde sonlandırılması kararlaştırılmıştır. Sözü edilen zaman geldiğinde uygulamaya son verileceği gibi vilayetlere gönderilen askeri baytarlar da kendi birliklerine döneceklerdir. Böylece ordu cephesinde neden olunabilecek olası sakıncalardan mümkün mertebe kaçınılmaya çalışılmıştır. Diğer yandan uygulama kapsamında biri asaleten ve diğeri ek görev olmak suretiyle iki ayrı biçimde görevlendirme

32 Fatma Kaya Doğanay, "Mülkiye Baytar Mektebi", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C 60, 2017, s.669,670.

33 BOA.ŞD.2560/37 lef.29 (H. 13 R 1308).

34 BOA.DH.MKT.1680/29 (H. 15 R 1307).

35 1876 tarihli "Memâlik-i Şâhânede İstihdâm Olunacak Mülkiye Baytarları Hakkında Nizâmname"dir.

36 BOA.DH.MKT.1716/96 (H. 19 Ş 1307); BOA.DH.MKT.1549/28. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s.177.

yapılması, maaş ve harcırah konusunda da iki ayrı düzenleme yapılması sonucunu doğurmuştur. Bu çerçevede ek görevle görevlendirilen baytar müfettişlerinin maaşlarını asli mercileri olan ordudan almalarına, buna karşılık vilayetlere teftişe gönderildikleri zaman –bir diğer deyişle ek görevleri söz konusu olduğunda- almaları gereken harcırah için mülkiye baytarları gibi vilayetlere başvurmalarına karar verilmiştir. Asaleten ataması yapılanlar ise hem maaş ve tayınlarını hem de devre çıktıkları zaman almaları gereken harcırahlarını vilayet emvalinden alacaklardır.³⁷

Baytar Komisyonunun teklifi ve Seraskerliğin onayıyla ortaya çıkan askeri baytar istihdamı kararının uygulanması sürecine bakıldığında, ilginç gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Kararın ilgili kurumlara tebliğini takiben öncelikle görevlendirmenin ayrıntılarının netleşmesi için mevcut durum bir kere daha gözden geçirilmiştir. Bu çerçevede Ticaret ve Nafia Nezareti kanalıyla nerelerde açık olduğu ve hangi vilayetlere görevlendirme yapılması gerektiği konusundaki güncel verilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Söz konusu verilere istinaden de Seraskerlik kanalıyla hangi rütbedeki hangi askeri personelin nereye tayin olunacakları netleştirilmiştir. Biz de bu vesileyle 7 vilayete asaleten atanacak olan 7 baytar zabıtının kimler oldukları ve görev bölgelerinin nereler olduğu bilgisine sahip olabilmekteyiz.³⁸ Bunların kim oldukları, hangi ordulara mensup oldukları, askeri rütbeleri, rütbelerine mahsus maaşları aşağıda tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo 1: Vilayetlere Asaleten Tayin Olunacak Askeri Baytarları Gösterir Tablodur; (BOA.ŞD.2560/37 İef.5)

Vilayet	Ordu/Alay	Askeri Rütbe	Maaş	İsim, Memleket
Musul	6/Topçu 1.	Binbaşı	1.000	Hüseyin Hüsnî Efendi
Kastamonu	1/Süvari, Ertuğrul Alayı	Sağ-kolağası	666	Selim oğlu Faik Efendi, İstanbul
Bitlis	4/Topçu 1.	Sağ-kolağası	666	Ahmed Kaşif Efendi
Cezayir-i Bahr-ı Sefid	1/Süvari 2.	Sol-kolağası	500	Mustafa oğlu Rıza Efendi, İstanbul
Van	4/Süvari 22	Sol-kolağası	500	İsmail Hakkı Efendi
Ankara	1/Topçu 1.	Yüzbaşı	358	Hasan Şevki Efendi, İstanbul
Diyarbakır	4/Süvari 24.	Yüzbaşı	358	Raif oğlu Rasih Efendi, İstanbul
Toplam			4048	

Verilen tablo incelendiğinde ilk etapta, görevlendirmesi yapılan askeri baytarların maaşları ile ilgili olarak verilen rakamların sivil veteriner hekimlerin istihdamı hakkındaki literatürde veya dönemin mevzuatıyla ilgili birinci el kaynaklarda mevcut olan bilgilerle tutarlı olmadığı yönünde bir kanaat oluşması mümkündür. Zira mevcut akademik literatür ve dönemin kaynakları sivil baytar istihdamı konusunda araştırmacıyı kısaca şöyle bilgilendirmektedir; 1876 tarihli 'Memalik-i Şahanede İstihdam Olunacak Mülkiye Baytarları Hakkında Nizamname'nin ilgili hükümlerinde sivil veterinerlerin kadro ve dereceleri gösterilmiştir. Buna göre sivil baytarlar öncelikle baytar müfettişleri ve memleket baytarları

37 BOA.ŞD.2560/37 İef. 29 (H. 13 R 1308); BOA.DH.MKT.1680/29 (H.15 R 1307).

38 BOA.ŞD. 2560/37 İef.57 (H. 13 R 1308).

olarak ikiye ayrılmışlardır. Baytar müfettişlerinin vilayet merkezlerinde görevlendirilmeleri öngörülürken memleket baytarları ise kendi aralarında bir kere daha derecelendirmeye tabi tutulmuş ve görev bölgeleri buna göre belirlenmiştir. Söz konusu bağlamda birinci sınıf memleket baytarlarının livalarda ikinci sınıfların kazalarda görev yapmalarına karar verilmiştir. Dolayısıyla maaş planlamaları da bu minval üzere yapılmıştır. Nizamname çerçevesinde baytar müfettişlerine 1800, birinci sınıf memleket baytarlarına 1200, ikinci sınıf memleket baytarlarına da 750 kuruş maaş tahsis olunmuştur.³⁹ Bu verilere bakarak sivil alanda istihdam edilmeleri dolayısıyla askeri baytarlara da söz konusu maaşların verileceği düşünülebilir. Zira sivil veterinerlerin görevlerini onlar üstlenmişlerdir. Ancak böyle bir değerlendirme biçiminin yanıltıcı olacağı aşikardır. Çünkü sözü edilen görevlendirme yapılırken asaleten göreve getirilmiş olmalarına rağmen bunların askeri rütbelerine uygun maaşlarını alacakları beyan edilmiştir. Zaten kadroları da muhafaza edilmiştir. Bunlar geçici mahiyetteki bu görevleri sona erince ordu çatısı altına döneceklerdir. Tek fark, bu süreçte maaşlarını askeri tahsisattan değil vilayet emvalinden alacak olmalarıdır.

Döneme dair arşiv kayıtları, ek görev ile 15 vilayete baytar müfettişi sıfatıyla atanan askeri baytarlar hakkında da araştırmacıya bilgi edinme fırsatı sunmaktadır.

Tablo 2: Vilayetlere Ek Görevlendirmeye Gönderilecek Askeri Baytarları Gösterir Tablodur;
(BOA.ŞD. 2560/37 lef.9)

Vilayet	Ordu/Alay	Rütbe	İsim, Memleket
Halep	5/Topçu 1.	Kaimakam	İbrahim oğlu Ahmed Rüşdü Bey, Şam
Suriye	5/Süvari 29.	Binbaşı	İbrahim oğlu Mehmed Hayri Efendi, İstanbul
Beyrut	5/Süvari 28.	Binbaşı	İbrahim Halil Efendi
Bağdat	6/Süvari 32.	Sağ-kolağası	Süleyman Vasfi Efendi
Yemen	7/-	Kaymakam	Hacı Şevki Bey
Trablusgarp	7/Topçu 1.	Sol-kolağası	Said Abdurrahman Efendi
Sivas	4/Süvari 23.	Yüzbaşı	Abdullah Hüseyin Efendi, İstanbul
Erzurum	4/Topçu 2.	Yüzbaşı	Rıza Hidayet Efendi, İstanbul
Girit	-	Sağ-kolağası	Girit Fırkasından Suhan? Efendi
Kosova	3/Süvari 17.	Sol-kolağası	Selim Mehmed Efendi
İşkodra	1/Topçu 1.	Yüzbaşı	Hacı Nazif Efendi
Edirne	1/Süvari 7.	Yüzbaşı	Ali İsmail Efendi, Çankırı
Manastır	3/Topçu 2.	Yüzbaşı	Mehmed Raşid Efendi, İstanbul
Mamuretülaziz	-	-	Suriye Vilayeti mülkiye baytarının burada görevlendirilmesine karar verilmiştir

C. Pratikteki Farklılıklar

İstihdam edilecek askeri baytarların kimler oldukları ve hangi bölgelerde görev yapacakları tespit edilmiş olmasına karşın, uygulamaya bakıldığında bunların 1890 baharında dahi tam olarak göreve başlayamadıkları net biçimde izlenebilmektedir.

³⁹ Düstûr (1876); Berfin Melikoğlu Gölcü, Atilla Özgür, "Osmanlı Devleti'nde Sivil Veteriner Hekimliğine Yönelik İlk Mevzuat Düzenlemeleri", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C. 62, 2015, 7-12.

Bazıları görev yerlerine hiç gitmemişler, bazıları gitmişler ancak bir süre sonra görevden el çekmişlerdir. Bazıları ise kendilerine uygun mazeretler bularak kendilerini merkeze aldırma yolunu seçmişlerdir. Örneğin İzmit'e gönderilen iki baytar görev bölgelerine ulaşmamışlar, yapılan tahkikatta aflatırını isteyerek asli görev bölgelerine döndükleri anlaşılmıştır.⁴⁰ Bu ve benzer örneklerde yaşanan durumun temel gerekçesi ise maaş ve diğer ödemelerinin yapılamaması ve uzun süre de devletin hangi kurumundan yapılacağına karar verilememiş olması olmuştur. Zira başlangıç itibarıyla vilayet gelirlerinden karşılanması kararlaştırılan askeri baytar ödenekleri 1890 yılı Ocak ayını takiben alınan bir kararla yerel belediye idarelerine havale edilmiştir. Ne var ki bilindiği üzere belediye idarelerinin ortaya çıkışı 1877 tarihli Vilayat Belediye Kanunu'nu⁴¹ müteakiptir ve Osmanlı coğrafyasında gelişip serpilmeleri 20. yüzyıl başlarındadır. Bu süreçte belediye idarelerini belki de en yıpratıcı uygulamalardan birisi, 1889 yılında alınan bir kararla seçilmiş belli kalemlerdeki gelirlerini Hazine-i Celile ile paylaşmaları olmuştur. Çünkü bunlar tenvirat, tanzifat veya eğlence resmi gibi vergilere kıyasla belediyelerin en gerçekçi ve güçlü gelir kalemleridir.⁴² Alınan kararla böyle bir ekonomik kayba uğramanın en çarpıcı sonuçlarından birisi, personel istihdamındaki küçülmeye birlikte sivil baytarların dağıtılmasıdır. Zira, yukarıda da ifade edildiği üzere söz konusu kararın alınması üzerinden neredeyse bir yıl geçmeden belediyelere bu kez askeri baytarların maaş ve harcırahları yüklenmiştir. Bu durum belediye idarelerinde bir panik havasının yaşanmasına ve çok sayıda itiraza neden olmuştur. Vilayetlerdeki kaygı durumu konuyla ilgili olarak artarken sözü edilen olumsuz hava yalnız kararın tebliğ edildiği birimlere mahsus bir durum olmamış, merkezde, karar mekanizmaları içinde bazı birimlerde de benzer bir rahatsızlık yaşanmıştır. Bunların başında da Seraskerlik gelmektedir. Askeri baytarların maaş, harcırah ve diğer ödeneklerinin yeni bir kararla belediyelere yüklenmesi, salgına karşı olan sorumluluğunu yerine getirmek adına askeri baytar istihdamına muvafakat göstermiş olan kurumdaki huzursuzluğu daha da arttırmıştır. Çünkü belediyelerin sivil baytarların maaşlarını ödeyememekle sivil veteriner hekimliği teşkilatına istemsiz de olsa büyük bir darbe indirdikleri merkezi yönetim kademelerinde bilinen bir durumdur. Dolayısıyla, alınan kararı müteakip Seraskerlik baytar masrafının belediyelere yüklenmesinin sakıncalarını dile getirmiştir. Kuruma göre askeri baytarların da sivil meslektaşları gibi mağdur edilmeleri kabul edilebilir bir gelişme olmayacaktır. Seraskerlik böyle bir olasılığa karşı uygulamanın masrafının başlangıçta verilen karar üzerine vilayet gelirlerinden karşılanmasını istemektedir. Kurumun bu yöndeki tarafgirliği, ödemedeki belirsizliğin devam ettiği süreç boyunca korunmuştur.⁴³

Seraskerliğin konuyla ilgili ısrarlı tutumu ve mükerrer uyarıları üzerine 1890 yılı Mayıs ayında yeni bir öneri gündeme gelmiştir. Askeri baytar masrafını karşılayacak birimi tümünden değiştiren söz konusu öneriye göre konunun muhatabı Ziraat Bankasıdır ve ödeme merkezi de burası olmalıdır. Ne var ki ele alınan tarih, Bankanın yeni kurulduğu bir tarihe işaret etmektedir. Henüz maddi yönden gelişip güçlenmiş değildir. Bu nedenle Ticaret ve Nafia Nezareti, askeri baytar masrafının Ziraat Bankası tarafından karşılanmasına şiddetle karşı çıkmıştır.⁴⁴ Böylece bir çözüme ulaştırılamayan konu Şurayı Devlet'e taşınır. Ancak kurumların kendilerine münhasır kaygıları nedeniyle burada da nihai bir çözüme

40 BOA.ŞD.2560/37 İef.48 (H. 13 R 1308). Bu kayıt ayrıca, uygulama kapsamında olmayan İzmit'e de daha sonra askeri baytar görevlendirmesi yapıldığını göstermektedir.

41 "Vilâyet Belediye Kânûnu", *Düstûr*, Tertib 1/C.4, 1877, s.570-586.

42 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s.177.

43 BOA.DH.MKT.1708/109 (H. 25 B 1307).

44 BOA.ŞD.2560/37 İef.86 (H. 13 R 1308).

ulaştırılmaz. Belirtmek gerekir ki söz konusu müzakereler kapsamında kaynak olarak bir kere de 'belediye gelirlerinin Hazine-i Celile'ye aktarılan yarısına atıfta bulunulur. Ancak bu nedense uzun müddet ve ısrarla üzerinde durulan bir öneri olmaz.

Askeri baytar masraf ve harcırahlarına karşılık bulma meselesinde 1891 yılı başına gelindiğinde farklı bir noktaya ulaşılır. Kurumlar arasında yaşanan müzakerelerde bir tıkanma noktasına varılması üzerine konu, nihai bir karara varılmak üzere Meclis-i Vükela'ya havale olunur. Vükela Meclisi kurumların konuyla ilgili görüşlerini ayrıntılı olarak gözden geçirdikten sonra belediye idarelerinden karşılanmak, Ziraat Bankası'ndan karşılanmak ve Hazine-i Celile payından karşılanmak şeklindeki üç ana seçenekten sonuncusunda karar kılar. Zira bu süreçte çok da rağbet görmeyen son seçeneği teşkil eden 'masrafın belediye gelirlerinden ayrılarak Hazineye aktarılan paradan karşılanması', masrafın doğrudan Hazineden karşılanması ile aynı şeyi ifade etmektedir ve Meclise göre mevcut durumda en mantıklı seçenek de budur. Çünkü mücadele halinde olunan sorun, kısa sürede üstesinden gelinmediği halde daha büyük sosyal ve ekonomik problemlere neden olabilecek bir sorundur ve hafife alınmadan kesin bir çözüme ulaştırılmalıdır. Bunun için devletin en güvenilir ve güçlü gelir kaynaklarının yönlendirilmesinden kaçınılmamalıdır.⁴⁵ Meclis-i Vükela'nın konuya ilişkin kararı 9 Ocak 1891 tarihli bir irade ile nihai onayı almıştır. Alınan kararda, uygulamanın yeter sayıda mülkiye baytarı yetişinceye kadar olan muvakkat/geçici bir uygulama olduğu, dolayısıyla ödeneğin de bir seferlik bir ödenek olduğu hatırlatılmıştır. Bu çerçevede 1307 senesi bütçesine uygulamanın her türlü masrafını karşılasın diye 6.000 liralık bir tahsisat eklenmiştir.⁴⁶ Ayrıca, bir tahriratla Ticaret ve Nafia Nezareti de bilgilendirilmiş, ödeneğin Nezaret bütçesine zam olunduğu, ödemelerinin gecikme olmaksızın yapılması ve bu konuda ihmale herhangi bir şekilde yer verilmemesi bildirilmiştir.⁴⁷

Meclis-i Vükela kararıyla ödenek meselesinin berraklaşması, sonuçlarını ivedi biçimde uygulamada göstermiştir. Karara ilişkin iradenin kurumlara tebliğinden kısa bir süre sonra merkeze baytar talebini aksettiren ilk idari birim Aydın'dır. Vilayetin talebi, ilgili irade ile ödeneğin kaynağının netleşmiş olması dolayısıyla hemen cevaplanmış ve Seraskerlik oluruyla buraya İzmit fırkasından 2 baytarın gönderilmesine karar verilmiştir.⁴⁸ Şubat ayında yaşanan bu gelişmeden hemen sonra, 1891 yılı Mart'ında bu kez Trabzon vilayetinden merkeze benzer bir yazı ulaşmıştır. Buraya da masrafı Hazine tarafından karşılanmak üzere en kısa zamanda bir askeri baytarın gönderileceği bildirilmiştir.⁴⁹

Uygulamanın adı geçen diğer birimlerdeki yansımaları ise şöyle özetlenebilir; yetiştiricilik potansiyeli dolayısıyla baytar istihdamının büyük önem taşıdığı vilayetlerden

45 BOA.MV.61/21 (H. 23 Ca 1308).

46 BOA.İ.MMS.117/5039 (H. 28 Ca 1308). Askeri baytar ödemelerinin Hazine-i Celile'den karşılanması kararı 27 Temmuz 1891 tarihli bir diğer Meclis-i Vükela kararıyla tekid edilip güçlendirilmiştir. BOA.MV.66/44 (H. 20 Z 1308); BOA.DH.MKT.1857/68 (H. 03 M 1309).

47 BOA.DH.MKT.1820/40 (H. 01 Ş 1308).

48 Burası da uygulamanın karara bağlandığı sıralarda uygulama kapsamında olmayan, daha sonra askeri baytar görevlendirmesi yapılan yerlerdendir. BOA.DH.MKT.1808/106 (H. 03 B 1308); BOA.DH.MKT.1824/23 (H. 21 Ş 1308).

49 Trabzon, Ticaret ve Nafia Nezareti'nin bilgilendirmesinde mülkiye baytarı bulunan vilayetler arasında gösterilmiştir. Ancak buraya da sonradan askeri baytar görevlendirmesi yapılmıştır. Mülkiye baytarının görevden bir şekilde çekilmesi nedeniyle mi yoksa baytar ihtiyacının artmasından mı böyle bir karar verilmiştir.; burası net değildir. BOA.DH.MKT. 1818/46 (H. 01 Ş 1308).

birisi olan Sivas, aslında en eski tarihlerden itibaren mülkiye baytarlarının bulunduğu yerlerdendir. Buraya 1876 tarihli “*Memalik-i Şahanede İstihdam Olunacak Mülkiye Baytarları Hakkında Nizamname*” gereği aylık 400 kuruş maaş ve 625 kuruş harcırahla Bilal Tosun Efendi atanmıştır. Kendisi ülkenin ilk mülkiye baytarlarından⁵⁰ Devletin resmi kayıtlarından anladığımıza göre adı geçen burada 1880 yılına kadar hizmet vermiştir. Dahiliye Nezaretinin 1876 Ocak ayına ait bir evrakında Bilal Tosun Efendi'nin Sivas'ta verdiği hizmetlere binaen rütbe-i râbiaya, yani dördüncü dereceye yükseltilmesinin gerektiği ifade edilmektedir.⁵¹ Ancak Sivas'ta bundan sonraki süreçte kendisinin izine rastlanmamaktadır. Bilal Tosun Efendi de diğer sivil baytarlarla aynı akıbeti yaşamış, maaşını alamayarak görevden el çekmiş olmalıdır. Böylece vilayet baytarı hizmetlerden mahrum kalmıştır. Bu nedenle, 1889 yılı sonunda askeri baytarların istihdamı gündeme gelince, Sivas da uygulama kapsamına alınmıştır. Vilayet, ilgili karara binaen ek görevlendirme suretiyle baytar müfettişi gönderilecek birimler arasındadır. Sivas'a görevlendirmesi yapılan ilk askeri baytar, ilgili tabloda da görüleceği üzere 4.Ordu 23.Süvari Alayı yüzbaşlarından Abdullah Hüseyin Efendi'dir⁵² A. Hüseyin Efendi'nin bölgeye gönderilmesi vilayet için sığır vebasının seyri bakımından belirgin bir fark yaratmış olmalıdır. Zira Sivas, resmi kayıtların gösterdiğine göre 1890 yılından bu yana sığır vebasının tahakkümü altındadır. Özellikle Aziziye, Darende ve Koçgiri kazalarında hastalık ciddi yayılım göstermiştir.⁵³

A. Hüseyin Efendi, sığır vebasına karşı yörede önemli hizmetler görse de 1893 yılında Sivas'taki görevinden el çekmiştir. Uygulanan hayvan sağlık tedbirleri dolayısıyla hastalığın seyrinde görece bir hafifleme kaydedilmiş olup onun da bu vesileyle askeri kıtasına dönmüş olması muhtemeldir. Neticede 1893 yılına ilişkin arşiv kayıtlarında Sivas'ta sığır vebası ile mücadelede ismine rastlanmamaktadır. Daha düşük bir askeri rütbeye sahip olan 2.Ordu Baytar Binbaşısı Ali Rıza Efendi, vilayetin yeni baytar müfettişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ne var ki 1893 yazında gerçekleşen bu olayı takiben Ali Rıza Efendi'nin de bölgedeki varlığına ilişkin herhangi bir resmi kayıt yoktur. Görülen o ki Sivas, 1895 yılına kadar nizami bir veteriner hekimliği hizmeti alamamıştır. Muhtelif hastalıkla mücadelesini daimi bir uzman olmaksızın yürütmüştür. Ancak ki 1895'te -sığır vebası yörede, özellikle Tokat ve Karahisar'da tekrar atağa geçince- vilayete bir kere daha askeri baytar görevlendirmesi yapılmıştır. Bu çerçevede Kütahya sancağı baytar müfettişi Tefik Bey buraya yollanmıştır.⁵⁴

50 BOA.A.MKT.MHM.479/57 (H. 06 M 1293).

51 BOA.DH.MKT.1329/23 (H. 28 M 1297).

52 BOA.ŞD.2560/37 İef.9 (H. 13 R 1308).

53 Bu nedenle vilayet idarecileri birçok kere baytar gönderilmesi için Tıbbiye Nezareti'nin aracılığına başvurmuşlardır. Ancak askeri baytar ataması kararına değin talepleri olumlu bir dönüt almamıştır. Bu nedenle Bilal Tosun Efendi'den sonraki süreçte burada yerel yönetimlerce ‘baytarlıktan anlayan kişiler’ adı altında alaylı kimselerin görevlendirilmesi yolu takip edilmiştir. BOA.DH.MKT.1906/96. Sivas, askeri baytarların bölgede görevlendirilmesinden sonra da ‘baytarlıktan anlayan kişiler’ şeklinde ifade edilen alaylı kimselerin hastalık karşısında istihdam edildiği merkezlerden olmuştur. Bununla birlikte altını çizerek ifade etmek lazımdır ki bu tipte görevlendirmeler yerel yönetimlerin hastalıktan kaynaklanan mağduriyetler nedeniyle konu hakkında inisiyatif kullanmak istemelerinden ileri gelmektedir. Merkezi yönetim ise özellikle 1850'lerden sonraki süreçte sayıları giderek artan sağlık bürokratlarının etkisiyle böyle görevlendirmelere hiçbir şekilde olumlu bakmamıştır. BOA.DH.MKT.1820/55 (H. 08 Ş 1308); BOA.DH.MKT.1878/13 (H. 10 Ra 1309).

54 BOA.DH.MKT.6/17 (H. 17 L 1310); BOA.ŞD.520/27 (H. 08 S 1313); BOA.İ.OM.3/5 (H. 20 S 1313).

Askeri baytar görevlendirmesinin yapıldığı merkezlerden birisi de Erzurum vilayetidir. Erzurum, Sivas gibi ek görevlendirme ile baytar gönderilmesi planlanan birimlerden biridir. Burası için düşünülen isim de yukarıda verilen tablodan hatırlanacağı üzere 4.Ordu Topçu Yüzbaşısı İstanbullu Rıza Hidayet Efendi'dir. Arşiv kayıtları Rıza Hidayet Efendi'nin görev bölgesine gitmiş ve orada hizmet vermiş olduğunu kanıtlamaktadır. 1891 yılı bahar aylarına ait bazı resmi evrakta kendisinin Tercan kazasında ortaya çıkan sığır vebasına karşı etkin mücadele verdiği ve bunun sonucu olarak hastalığın yayılımının durduğu ifade edilmektedir.⁵⁵ Ancak Hidayet Efendi ilerleyen tarihlerde hastalanmış ve tebdil-i hava için izin alarak İstanbul'a gitmiştir. Uzunca bir müddet de burada kalmıştır. Bu durum şüphesiz bir hudut vilayeti olan Erzurum için önemli sakıncalar barındırır niteliktedir. Zira burası hayvan hastalıkları bakımından yüksek riskli bir bölgedir. Dolayısıyla burada hayvan sağlık kontrollerinin titizlikle ve devamlılık arz eden biçimde yapılması önemlidir. Nitekim Rusya'da 1891'de sığır vebasının yeni bir atağı söz konusu olduğunda, Erzurum ve Bayezid sancakları Osmanlı topraklarında hastalığın ilk bulaştığı yerlerden olmuştur.⁵⁶ İfade edilen dinamikler, devletin merkezi sağlık bürokratlarınca da görülmüş ve buraya acil olarak baytar ataması yapılması gerekli bulunmuştur. Böylece 1894 yılı Ağustos'unda baytar müfettişi olarak Mülkiye Baytar Mektebi mezunlarından Yusuf Efendi atanmıştır. Bu, dikkati kolaylıkla çekeceği üzere sivil bir atamadır. Askeri baytarların Erzurum'daki görevlendirmesine bu atamayla birlikte büyük ölçüde nihayet vermiştir. Bunu sivil okulun açılmasıyla birlikte elde edilen sonuçların somut bir örneği olarak görmek gerekir. Zaten görevlendirmesi yapılan Yusuf Efendi de okulun ilk mezunlarından biridir. Bir müddetten beri Hüdavendigar vilayeti baytar müfettişi refakatinde hizmet vererek tecrübe kazanmıştır.⁵⁷ Ancak kendisinin Erzurum'a gönderilmesini askeri baytarlık hizmetlerine duyulan ihtiyaç noktasında 'mutlak bir son' olarak algılamamak gerekir. Zira böyle bir bakış açısı, ciddi bir yanılgıya sebep olacaktır. Zaten sığır vebasının ele alınan tarihlerdeki yayılım ve nüfuzu da buna imkan tanıyacak gibi değildir. Dolayısıyla ilerleyen tarihlerde askeri baytarların hizmetine başvurulması kaçınılmaz olarak yine görülecektir. Ancak sonraki sürece atfedilebilecek bu tarzdaki hizmet biçiminin daha çok sivil baytarlara yardım mahiyetinde ve özel olarak salgın hayvan hastalıklarının atak halinde olduğu durumlara mahsus bir hizmet biçimi olduğu söylenmelidir. Söz gelimi sığır vebası 1894 tarihinde vilayet dahilinde İspir, Tokat, Refahiye kazalarında atağa geçince mülkiye baytar müfettişine askeri baytarlardan Kolağası Kaşif Efendi refakat etmiştir. Vilayet yönetimine de ihtiyaç halinde 4.Ordudan askeri baytar talebinde bulunulabileceği bildirilmiştir.⁵⁸

Askeri baytar görevlendirmesi yapılan bir diğer vilayet, yukarıda verilen tablonun da işaret ettiği üzere Halep'tir. Sığır vebası 1888 yılından itibaren Halep sınırlarında hükmünü göstermeye başlayınca vilayet idaresi, maaşı belediye gelirinden karşılanmak üzere bir baytar talebinde bulunmuştur. Ancak yerel idarenin muhtelif defalar merkeze

55 BOA.DH.MKT.1820/34 (H. 08 Ş 1308).

56 BOA.DH.MKT. 1808/49 (H. 02 B 1308); BOA.DH.MKT. 1871/82 (H. 20 S 1309); BOA.DH.MKT.1858/117 (H. 08 M 1309). Adem Çalışkan Bayezid'de salgın hastalıkları konu alan bir çalışmada Erzurum ve Bayezid sancakları ile çevresinde baytar yokluğu nedeniyle sığır vebasının hızla yayılışına ilişkin veri sunmaktadır. Böylece Rusya'dan sıçrayan hastalığın Hidayet Efendi'den sonra baytar kadrosunun doldurulamaması nedeniyle yayıldığı daha net biçimde anlaşılabilmektedir. Adem Çalışkan, "Osmanlı Kenti Bayezid'de Salgın Hastalıklar ve Bazı Asayiş Problemleri (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020, S.39, s.12.

57 BOA.İ.OM.2/7 (H. 09 S 1312); BOA.BEO.455/34101 (H. 11 S 1312).

58 BOA.DH.MKT.315/62 (H. 08 C 1312).

iletildiği bu talep, kadro eksikliği dolayısıyla sivil baytarlardan karşılanamamıştır.⁵⁹ Bunun üzerine ordu müşirliğince ilgili birimlere 1887 tarihli 'askeri baytarların mülkiye baytarlarına yardım etmesinin gerekliliği' kararı bildirilmiş ve buna göre hareket edilmesi istenmiştir.⁶⁰ Ancak bundan da kısa vadede bir sonuç alınamamıştır. Sivil sahada hizmet verecek bir askeri baytar görevlendirmesi yapılamamıştır. 1888 yılı Temmuz ayına ilişkin bir arşiv kaydı, vilayetin hala daimi surette görevlendirecek bir baytar talebinde olduğunu göstermektedir.⁶¹ 1889 yılında da yörede görev yapan bir baytar yoktur.⁶² Halep'te baytar görevlendirilmesine ilişkin girişimler ancak 1889 yılı sonlarında askeri baytarların istihdamı kararı alınınca olumlu bir seyir kazanmıştır. Hastalıkla mücadelede hayati değere sahip olan istatistik cetvellerinin doldurulmadığını ve hastalığın vilayette %80 gibi yüksek bir mortaliteye sahip olduğunu gören Baytar Komisyonu bu nedenle Halep'e de bir askeri baytarın görevlendirilmesine karar vermiştir. Böylece vilayet ek görevlendirme ile askeri baytar gönderilecek merkezler listesine dahil olmuştur. Bu çerçevede Baytar Binbaşısı Mustafa Efendi'nin Halep'e görevlendirmesi yapılmıştır.⁶³ Ancak dikkat edilecek olursa sözü edilen isim, yukarıda verilen tabloda işaret edilen isim değildir. Belli ki askeri baytarların istihdamı meselesi netleşince buraya başka bir kişinin gönderilmesine karar verilmiştir. Nitekim tabloda Mustafa Efendi'nin değil 5.Ordu Topçu 1.Alayı Baytar Kaymakamı Ahmed Rüşdü Bey'in adı yer almaktadır. A.Rüşdü Bey Halep'te özellikle İskenderiye kazasında sığır vebasına karşı ciddi bir mücadele vermiştir.⁶⁴ Vilayetin sivil baytarları ise ancak 1896'dan sonra atanabilmişlerdir. Halkalı Baytar Mekteb-i Alisi mezun vermeye başlayınca Halep de mülkiye baytarı ataması yapılan vilayetlerden biri olarak kayıtlara geçmiştir.⁶⁵

Yemen vilayeti de ek görevlendirme yoluyla askeri baytar istihdam edilen merkezlerdendir. Burada teori ile pratiğin uyumlu olduğu görülmektedir. Vilayete 1889 kararı gereği baytar müfettişi olarak atanan 7.Ordu Baytar Kaymakamı Şevki Bey, fiiliyatta da burada görev yapan isimdir. Arşiv vesikaları, kendisinin aynı zamanda 7.Ordu baş baytarı olduğunu ve sığır vebasının Yemen'de, özellikle de vilayet merkezi Sana'da aktif halde olduğu 1892 yılı başlarında burada hizmet verdiğini göstermektedir. Kaymakam Şevki Bey, bilhassa hastalıklı hayvanların sağlıklı hayvanlarla bir arada tutulmaması ve böylece hastalığın yayılmaması konusunda yerel halka karşı ciddi bir mücadele yürütmüştür.⁶⁶

59 BOA.DH.MKT.1489/110 (H. 15 C 1305); BOA.DH.MKT.1504/32 (H. 14 Ş 1305); BOA.DH.MKT.1510/86 (H.23 N 1305); BOA.DH.MKT.1522/95 (H. 09 Za 1305).

60 BOA.DH.MKT.1580/70 (H. 28 R 1306).

61 BOA.DH.MKT.1646/80 (H. 08 Z 1306).

62 Bu nedenle salgın hastalık durumunda baytarlarca doldurulması istenen istatistik cetveli aynı yıl karantina tabibi tarafından doldurulmuştur. BOA.DH.MKT.1669/121 (H. 01 Ra 1307).

63 BOA.DH.MKT.1712/34 (H.08Ş1307). Mustafa Efendi'nin maaşların belediye idarelerince karşılanması gerektiği yönündeki müzakere süreci sıralarında göreve başladığı ve bu gibi ödemelerin Hazine-i Celile'ye havalesinden önce maaşının karşılanması konusunda ciddi sıkıntılar yaşandığı belirtilmelidir. BOA.DH.MKT.1721/42 (H. 09 N 1307); BOA.DH.MKT.1721/55 (H. 09 N 1307); BOA.DH.MKT.1733/13 (H. 29 L 1307); BOA.DH.MKT.1868/46 (H. 11 S 1309). Mustafa Efendi'nin belirtilen tarihlerde bölgede görev yaptığı Çalışkan tarafından da yöredeki salgın hastalıkları konu alan çalışmasında tespit edilmiştir. Çalışkan, aynı sıralarda sığır vebasının yöredeki hayvanların %80'inin telefine neden olduğunu bildirmektedir. Adem Çalışkan-Ahmet Eyicil, "XVIII. Ve XIX. Yüzyılda Halep ve Civarında Salgın Hastalıklar", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.9, S.18, Güz 2019, s.1301.

64 BOA.DH.MKT.2025/115 (H. 08 Ca 1310).

65 BOA.ŞD.523/18 (H. 12 C 1314); BOA.İ.OM.4/17 (H. 09 B 1314).

66 BOA.BEO.342/25618 (H. 06 B 1311).

Mamuretülaziz vilayeti de baytar istihdamı ile ilgili 1889 ve sonrası kararların uygulama alanlarındandır. Ancak burada görevlendirilenler daha ziyade sivil baytarlar olmuşlardır. Buradaki olay gelişimi hakkında kısaca şunları söylemek mümkündür; aslında vilayette 1892 yılında müstahdem bir baytar vardır. Ancak Samsun'dan geldiği ve vilayet baytarı unvanına sahip olduğu kaydedilen bu şahıs uzun süre hizmet vermemiş, bir müddet sonra istifa ederek memleketine dönmüştür. Söz konusu istifa, mülkiye baytarlarının maaşlarını alamamalarıyla ilgili olmalıdır. Dolayısıyla 1892 ortalarına gelindiğinde vilayette veteriner hekim hizmetlerini görececek bir uzman kalmamıştır. Oysa hemen aynı tarihlerde Mamuretülaziz'de de sığır vebasından kaynaklı geniş çaplı ölümler söz konusudur. Özellikle Arguvan Nahiyesi, hastalıktan muzdarip birimlerin başında yer alıp çok sayıda telef vermiştir. 1893 yılı sonlarına ulaşırken, nahiye'nin yalnız bir idari biriminde -Ayas Köyü- telef miktarı 400 sığır kadardır. Bu nedenle yerel yönetimin merkezi idareden bir baytar talebi söz konusudur. Böylece diğer mülkiye baytarları gibi nizami maaş ve harcırahını almak ve bunlar belediyelerce karşılanmak üzere buraya bir mülkiye baytarı daha gönderilmiştir. Gönderilen isim Tefik Efendi'dir. Kendisinin bölgeye intikali ile birlikte gerek sığır vebası gerek diğer hayvan hastalıklarıyla bilimsel bir mücadele başlamıştır. Ayrıca salgınla mücadelede hayati değeri olan istatistik cetvelleri düzenli olarak tutulur olmuştur.⁶⁷

Osmanlı Devleti'nin önde gelen vilayetlerinden Beyrut'taki uygulamalara bakıldığında ise yukarıda işaret edilen tablo verileri ile döneme ait diğer resmi evrak arasında birtakım çelişkilerin olduğu görülmektedir. Aslında vilayet, mülkiye baytarlarının yetiştirilmeye başlanmasıyla birlikte ilk atamaların yapıldığı vilayetlerden birisidir. Yani burada uzman olarak ilk istihdam edilenler mülkiye baytarları olmuştur. Nitekim tarihi kayıtlar 1878 yılında, yani 1876 tarihli *Memalik-i Şahane'de İstihdam Olunacak Mülkiye Baytarları Hakkında Kaleme Alınan Nizamname*'nin yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra Kamil Efendi'nin memleket baytarı sıfatıyla burada görev yapmaya başladığını göstermektedir. Vilayetlerde askeri baytar görevlendirmesiyle ilgili kararların alındığı tarihlerde ise Beyrut'ta bu kez baytar müfettişi sıfatıyla ve maaş ile harcırahı belediye varidatından karşılanmak üzere Süleyman Lütfi Efendi müstahdemdir. Oysa yukarıda işaret edilen 2 numaralı tablo verileri Beyrut'a görevlendirmesi yapılan kişinin 5.Ordu Süvari 28.Alayı Binbaşısı İbrahim Halil Efendi olduğunu işaret etmektedir.⁶⁸ Yani teoride alınan karar pratikte değişikliğe uğramış ve bölgeye askeri baytar yerine bir mülkiye baytarı gönderilmiştir. Buna bakarak Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin yörede sivil baytar istihdamı konusunda belli derecede devamlılık sağlayabildiği, bu nedenle de Seraskerliğin Beyrut'a askeri baytar görevlendirmesi yapmasına gerek kalmadığını düşünmek pekala mümkündür. Zaten kurumun kendisi de kadro problemi yaşadığından kuvvetle muhtemeldir ki elindeki baytarı kendi bünyesinde değerlendirmiş veya bir başka ihtiyaç bölgesine göndermiştir. Ancak yine de Beyrut'ta askeri baytarlarından hiç yararlanılmamış olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Sığır vebasının hayvanlar arasında neden olduğu yıkım ile bulaşıcılığının yüksek olması, Beyrut'ta da bu kesime olan ihtiyaç koşullarını doğurmuştur. Şu şekilde ki; sivil baytarlar hastalığa

67 BOA.DH.MKT.1947/106 (H. 14 L 1309); BOA.DH.MKT.1962/80 (H. 20 Za 1309); BOA.DH.MKT.1966/93 (H. 02 Z 1309); BOA.DH.MKT.2001/61 (H. 21 S 1310); BOA.BEO.48/3557 (H. 17 M 1310); BOA.DH.MKT.2034/126 (H. 06 C 1310); BOA.DH.MKT.59/28 (H. 08 Ra 1311).

68 Maaşının yerel belediye idarelerinden karşılanacağına işaret edilmesi ve ilgili resmi evrakta askeri rütbesinin belirtilmemesi, Süleyman Efendi'nin mülkiye baytarı olduğunu göstermektedir. BOA.DH.MKT.1724/101 (H. 29 N 1307); BOA.ŞD. 2271/48 (H. 10 B 1295); BOA.ŞD.2560/37 (H. 13 R 1308).

müdahalede sayıca yetersiz kalınca askeri baytarların yardımına başvurulmuştur. Örneğin 1892'de Beyrut vilayetine bağlı bir sancak statüsündeki Lazkiye'de⁶⁹ sığır vebası yayılımını arttırdınca yerel yönetim merkezi idareye başvurarak yakınlığı nedeniyle bölgeye Halep vilayeti baytarlarından birinin gönderilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine devletin ilgili üst birimleri arasında bir müzakere zinciri başlamıştır. Bu çerçevede Ticaret ve Nafia Nezareti, askeri baytar kadrolarından faydalanmak üzere Seraskerliğin yardımını istemiştir. Nihayetinde 5.Ordu Topçu 1.Alayı baytarlarından Yüzbaşı Ahmed Edip Efendi, maaşı vilayet gelirlerinden karşılanmak üzere Lazkiye'ye gönderilmiştir.⁷⁰

Suriye vilayetinde de ilk görevlendirme sivil bir görevlendirme olup 1876 tarihli Nizamnamenin yürürlüğe girmesinden sonra yapılmıştır. Söz konusu görevlendirmeyi 1878'de özellikle Cebel-i Kalmun kazası ve civarında sığır vebasının yaygın bir hal alması dolayısıyla resmi kayıtlardaki yansımalarından tespit edebilmekteyiz.⁷¹ Ancak belli ki buradaki sivil baytar istihdamı diğer vilayetlerde olduğu üzere kalıcı olmamış, ya da en azından istikrarlı bir seyir takip etmemiştir. Bu nedenle 1889 kararında Suriye de ek görevlendirme ile askeri baytar istihdam edilecek birimler arasında yer almıştır. Buraya gönderilmesi öngörülen isim, tabloda işaret edilen İbrahim oğlu Mehmed Hayri Efendi'dir. Ancak pratik teoriden farklılaşmış, uygulamadaki isim M.Hayri Efendi değil, Topçu Baytar Kaymakamı Ahmet Bey olmuştur.⁷² Ahmet Bey'in hizmet vermeye başladığı tarihlerde sığır vebası Suriye'de ciddi bir atak yapmış, yayılımını 1895 yılına kadar sürdürmüştür. Havran, Kuneytire, Şam sancakları sözü edilen tarihe kadar sığır vebasından en çok zarar gören yerleri teşkil etmişlerdir. Bu süreçte Ahmet Bey Suriye'de bulunmuş ve sığır vebasına karşı mücadele vermiştir. Ancak 1895 yılında vefat etmiş, bunun üzerine Suriye'ye 5.Ordu 29. Süvari Alayı'ndan Baytar Yüzbaşı İsmail Efendi baytar müfettişi olarak atanmıştır.⁷³

Ek görevlendirme ile askeri baytar istihdamı öngörülen yerlerden bir diğeri Hicaz'dır. Aslında burada baytar istihdamı kararı, özellikle Mekke ve civarında artış gösteren hayvan hastalıkları ve yöresel bazı ataklar dolayısıyla oldukça erken tarihlidir. Daha 1879 yılında, yani sivil baytarların istihdamına başlanmasından çok kısa bir süre sonra buraya bir mülkiye baytarı yollanması kararı mevcuttur. Ne var ki bu çerçevede vilayette istihdamına karar verilen Osman Efendi'nin Mekke'ye ulaştığına ve burada hizmet verdiğine ilişkin hiçbir veriye rastlanmamıştır.⁷⁴ 1891 yılından başlayarak Mekke'de salgın hayvan hastalıkları tekrar atağa geçince buraya baytar gönderilmesi bir kere daha gündem maddesi olmuştur. Zira özellikle süvari hayvanları arasında yayılım gösteren hastalığın yöredeki hasarı büyüktür. Hicaz Zaptiye Alayının hayvanlarını tamamıyla telef etmiştir. Bunun üzerine Hicaz vilayeti ek görevlendirme ile baytar gönderilecek vilayetler kapsamına alınmıştır. Bu çerçevede Hicaz'da 7.Ordu'ya bağlı Hicaz Fırkası'ndan Baytar Kolağası Cemal Mustafa Efendi'nin istihdamı planlanmıştır. Nitekim yukarıda verilen tabloda da kendisinin ismini, görev ve kimlik bilgilerini Hicaz'a ayrılmış bölmede görmek mümkündür.⁷⁵ Ne var ki Cemal Mustafa Efendi'nin de burada fiilen hizmette bulunduğu, döneme ilişkin resmi

69 Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2017, s.510.

70 BOA.DH.MKT.1934/7 (H. 20 Ş 1309).

71 BAO.İ.ŞD.41/2126 (H. 04 N 1295).

72 BOA.DH.MKT.1764/80 (H. 10 S 1308)..

73 BOA.Y.MTV.128/86 (H. 24 Ra 1313); BOA.DH.MKT.200/31 (H. 20 B 1311); BOA.DH.MKT.144/25 (H. 22 Ra 1311); BOA.DH.MKT.63/20 (H. 26 Za 1310).

74 BOA.DH.MKT.1328/100 (H. 14 M 1297).

75 BOA.Y.MTV.59/42 (H. 19 B 1309); BOA.MV.69/67 (H. 23 N 1309); BOA.ŞD.2560/37 İef.9 (H. 13 R 1308).

kayıtlarca doğrulanamamaktadır. Bir diğer söylemle teoride alınan kararın pratiğe dökülüp dökülmediğini söylemek güçtür. Ancak yapılan arşiv taramaları askeri baytarların uzunca bir müddet burada sivil sahada hizmet verdiğini doğrulamaktadır. Nitekim 1909 yılında at cinsi arasında ortaya çıkan ve geniş çaplı bir yayılım gösteren başka bir salgın durumu ortaya çıkınca hemen ve bir kere daha yörede bulunan süvari ve topçu taburlarındaki askeri baytarların hizmetine başvurulmuştur.⁷⁶

Rumeli vilayetlerinde de ek görevlendirme ile askeri baytarlar istihdam edilmişlerdir. Burada beş büyük vilayet için askeri baytar istihdamı planlaması yapıldığı görülmektedir. Bunlar Edirne, Selanik, Kosova, İşkodra, Manastır vilayetleridir. Bir diğer Rumeli vilayeti olan Yanya'da mülkiye baytarı olduğu için burası planlama dışı bırakılmıştır. Alınan karara göre Selanik'te 5.Ordu Topçu 2.Alayı'ndan Binbaşı Akif Efendi, Manastır'da 3.Ordu Topçu 2.Alayı'ndan Yüzbaşı Mehmed Raşid Efendi, Kosova'da 3.Ordu Süvari 17.Alayı'ndan Kolağası Selim Mahmud Efendi, İşkodra'da ise 1.Ordu'dan Yüzbaşı Hacı Nazif Efendi görev yapacaklardır.⁷⁷ Ancak belirtmek gerekir ki bu dört vilayette de uygulama, planlanandan farklı bir seyir takip etmiştir. Sığır vebasının Rumeli'deki seyriyle ilintili arşiv belgeleri, bize bunun nedenleri ve ayrıntıları hakkında bilgi vermektedir. Şöyle ki; sığır vebası 1891 yılından itibaren Balkanlarda yaygın haldedir. Hastalık Bulgaristan, Teselya ve güney Arnavutluk'ta da etkin hale gelince, merkezi hükümet belirtilen tarihte Yanya, Kosova, Manastır, İşkodra vilayetlerine tebligatta bulunarak durum raporları göndermelerini istemiştir. Sığır vebası Osmanlı sınırlarına dahil olmuş mudur? Buralarda da hüküm sürmekte midir? Hastalık tanındı ise genel seyri ne durumdadır? İlgili vilayet yönetimleri, bu konularda merkezi hükümeti bilgilendirmekle görevlendirilmişlerdir.⁷⁸ Bilgilendirme talebine binaen Manastır'da yapılan tahkikatta vilayet sınırlarında hastalığa dair bir iz görülmediği ortaya çıkmıştır.⁷⁹ Ancak bilindiği üzere Manastır hastalığın pençesindeki yerlerden biri olan Teselya'ya coğrafi olarak çok yakındır. Bu nedenle Osmanlıların Manastır'daki sınır karakolu olan Alasonya gümrüklerinde baytar bulundurulması gerekli bulunmuştur. Bunlar Yunan tarafından gelecek hayvanları muayene edecekler ve böylece hastalığın ülke topraklarına girişini önleyeceklerdir.⁸⁰ Ne var ki, takip eden sürece ilişkin arşiv kayıtlarında ne mülki ne de askeri bir baytarın buraya ulaştığına ilişkin bir veriye ulaşılamamıştır. Burada görevlendirilmesi planlanan 3.Ordu Topçu 2.Alayı'ndan Yüzbaşı Mehmed Raşid Efendi'nin bölgedeki varlığı şimdilik kanıtlanamamaktadır. Diğer yandan 1891 yılı sonrasında sivil baytar mektebinin açılmış olması olumlu sonuçlarını vermeye başlamış ve Manastır vilayeti de 1896'dan itibaren mülkiye baytarı gönderilmesi karara bağlanan vilayetlerden olmuştur.⁸¹

Yukarıda da ifade edildiği üzere Rumeli'de ek görevlendirme ile askeri baytar gönderilecek olan diğer bir vilayet Kosova'dır. 1889 yılı kararını müteakip burası için 3.Ordu Süvari 17. Alayı'ndan Kolağası Mahmud Selim Efendi'nin görevlendirmesi yapılmıştır. 1892 yılına ait bazı arşiv kayıtları, M.Selim Efendi'nin yapılan görevlendirmeye binaen Kosova'da baytarı hizmet verdiğini göstermektedir. Yani Kosova'da teoride alınan kararlar uygulama birbirine paralel bir seyir arz etmiştir.⁸¹

76 BOA.DH.MKT.2868/22 (H. 17 C 1327); BOA.DH.MKT.2891/42 (H. 17 B 1327).

77 BOA.ŞD.2660/37 lef.9 (H. 13 R 1308).

78 BOA.DH.MKT.1829/51 (H. 10 N 1308).

79 BOA.DH.MKT.1770/120 (H. 29 S 1308). Ayrıca bkz. Mackiel Kiel, "Alasonya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2016, EK 1, s. 71-73.

80 BOA.ŞD.523/18 (H. 12 C 1314).

81 BOA.YB.021 90/29 (H. 02 M 1307).

Ek görevlendirme ile askeri baytar gönderilmesine karar verilen bir diğer Rumeli vilayeti İşkodra'dır. 1889 yılı kararını takiben buraya 1.Ordu'ya bağlı Baytar Yüzbaşı Hacı Nazif Efendi'nin görevlendirmesi yapılmıştır. Ancak dönemin resmi kayıtları kendisinin burada fiilen görev yaptığına dair herhangi bir veri içermezler. Dolayısıyla alınan karar pratiğe farklı bir biçimde yansımış diye düşünülmektedir. Zira bu vilayet de sığır vebasından muzdarip olan vilayetler arasındadır. Aslında yukarıda işaret edildiği üzere 1891'de Rumeli vilayetlerine sığır vebası karşısındaki durumlarını bildirmeleri tebliğ edilince İşkodra'da da bir tahkikat yapılmıştır. 1892 yılına sarkan cevabi yazılarda burada sığır vebasının izine rastlanmadığı merkeze ifade edilmektedir.⁸² Halbuki yaz aylarında yapılan bu bilgilendirmeden kısa bir süre sonra, 1892 Eylül'ünde İşkodra'nın pek çok kazasında sığır vebası tanılanmıştır.⁸³ Yani hastalık nihayetinde buraya da sıçramıştır. Yaşanan gelişme üzerine vilayet idaresinin hastalıkla mücadele için merkezden baytar gönderilmesi yönündeki taleplerini sıralamaktan başka çaresi kalmamıştır. Böylece 1893 yılı yaz ayları başlarken buraya bir askeri baytar ataması yapılmıştır. O da 3.Ordu Topçu 18.Alayı 2.Taburu Baytar Yüzbaşı Mehmed Efendi'dir.⁸⁴ Böylece İşkodra da 1889 yılı kararı gereği askeri baytar istihdam olunan merkezlerden biri haline gelmiştir.

Osmanlıların önde gelen Rumeli vilayetlerinden birisi olan Edirne'ye gelinecek olursa, burada baytar istihdamının ayrı bir çalışma kapsamında ele alınması gerektiği söylenmelidir. Zira Edirne, devletin son dönemlerindeki sığır vebası salgınları kapsamında stratejik konumda ve dolayısıyla da çok önemli bir merkezdir. Burada baytar istihdamı, sığır vebasının tarihsel seyriyle paralel biçimde ve komşu idari birimlerle kıyaslamalı olarak ele alınmalıdır. Dolayısıyla ileriye dönük yapılacak monografik bir çalışma için açık kapı bırakılarak burada konunun ana hatlarının belirtilmesiyle yetinilecektir. Görülen o ki Edirne'de uzman bir baytarın istihdamı, tıpkı Sivas'ta olduğu üzere 1876 yılına kadar uzanmaktadır. Sözü edilen tarihte aylık 400 kuruş maaş ve 245 kuruş harcırahla Mehmed Rüşdü Efendi Edirne'ye baytar olarak atanmıştır.⁸⁵ Ancak arşiv belgeleri kendisinin akıbeti konusunda sessizdirler. M.Rüşdü de diğer benzerleri gibi maaşını alamayıp görevden el mi çekmiştir, yoksa işine bir müddet devam mı etmiştir, belirsizdir. Belirli olan nokta, 1889 yılında Edirne'de artık bir askeri baytarın istihdam olduğudur. Baytar kolağası Nuri Bey, boşalan sivil baytar kadrosunun yerine ikame olarak bu sınır vilayetinde hizmet vermektedir. Edirne, bir müddetten beri özel bir statüde yönetilen Şarki Rumeli vilayetine komşu olduğu için burada bir baytarın istihdamına önem verilmiş olmalıdır. Zira bilindiği üzere 1878 Berlin Antlaşmasının bir sonucu olarak Osmanlı Devleti'nin önde gelen vilayetlerinden olan Edirne vilayetinden bazı idari birimler ayrılarak Şarki Rumeli Vilayeti adıyla yeni ve özerk bir birim oluşturulmuştur.⁸⁶ Sözü edilen birimin çok önemli bir özelliği, tıpkı Edirne gibi hayvan yetiştiriciliği bakımından özel öneme sahip olmasıdır. Burası önde gelen bir hayvan yetiştiricilik alanı ve tabiatıyla da Osmanlı başkentinin iâşesi bakımından büyük bir değerdir.⁸⁷ Aynı nedenden ötürü

82 BOA.DH.MKT.1971/56 (H. 18 Z 1309).

83 BOA.DH.MKT.2008/93 (H. 17 Ra 1310). Draç, Tiran, Kavaya, Şiyak ve Tuz kazaları bunlar arasındadır.

84 BOA.DH.MKT.14/38 (H. 19 Za 1310).

85 BOA.A.MKT.MHM.479/57 (H. 06 M 1293).

86 Süheyla Yenidünya Gürgeç, "Bir Savaş Bir Vilayet: 93 Harbi'nden Sonra Edirne Vilayetinde Savaşın İzlerini Silmek Üzere Yapılan Düzenlemeler (1879-1882)", *History Studies*, C 11/S.6, 2019, s.2327.

87 Zafer Karademir, *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2018, s.57-59.

Edirne ve Şarki Rumeli vilayeti sancakları arasında ciddi bir hayvan sirkülasyonunun söz konusu olduğu tahmin edilecektir. Bu da bölgede özellikle Cîs-i Mustafa Paşa gibi sınır noktalarında baytarî kontrolleri gerekli kılmaktadır. Baytar kolağası Nuri Bey'in yöredeki istihdamı da sözü edilen dinamiklerle ilintili olmalıdır. Nitekim arşiv verileri aynı savı desteklerler.⁸⁸ Ancak bir müddet sonra baytar kol ağası Nuri Bey'in aldığı tedbirlerin yetersizliği ve tecrübe eksikliği ortaya çıkmıştır. Böylece hem Şarki Rumeli Vilayeti hem de Bulgaristan ile aralarındaki hayvan hareketliliği çok yüksek olan bu önemli sınır vilayetine yeni bir baytarın atanması kararı verilmiştir. 1893 yılında burada maaş ve harcırahı mülkiyeden karşılanmak üzere Kolağası İsmail Şükrü Efendi'nin baytar müfettişi olarak görev yaptığı görülmektedir.⁸⁹ Edirne'de sivil bir baytarın daimi surette istihdamı ise ancak 1897 yılından sonra olabilmıştır. Bu durum elbette Sivil Baytar Okulu'nun açılması ve mezun vermeye başlaması ile ilintilidir.⁹⁰ Bu tarihe gelinceye kadar Edirne'de baytar istihdamı meselesi hep büyük bir sorun olmuş, açık hiç kapatılamamıştır.

Son verilen örnek de dahil olmak üzere yukarıda işaret edilen idari birimlerin hepsinde, askeri baytarların ek görevlendirme ile istihdamı konu edilmektedir. Bu çerçevede teoride alınan kararların uygulamadaki durumları değerlendirilmeye çalışılmış ve nihayetinde ek görevlendirme ile askeri baytar istihdamında pratikte farklılaşmaların çok olduğu görülmüştür. Pek çok yerde özgün koşullar dolayısıyla duruma uygun düzenlemeler yapılmıştır. Asaleten yapılan görevlendirmelerde ise biraz daha farklı bir uygulama tablosu ile karşılaşılmaktadır. Teoride tespit edilen çerçeve uygulamadaki ile biraz daha uyumludur. Birçok bölgede görevlendirmesi yapılan isimle göreve giden isim uyuşmaktadır. Bu yöndeki uygulamaları kısaca değerlendirmek gerekirse şunlar söylenebilir;

Asaleten görevlendirme yapılan vilayetlerden birisi olan Ankara'da yukarıda işaret edilen tablo verileriyle, uygulamaya ilişkin resmi kayıtlar birbirini desteklemektedir. Yani Ankara'da karar gereği görevlendirmesi yapılan isim 1.Ordu Topçu 4.Alay 1. Taburu'ndan İstanbullu Yüzbaşı Hasan Şevki Efendi'dir. Uygulama da bu karar doğrultusunda gerçekleşmiş ve bölgede baytarî hizmetleri baytar müfettişi sıfatıyla kendisi vermiştir. Bunda da belirgin bir başarı kaydetmiş, hatta 1893 yılında üstün hizmetlerine binaen 5. rütbeden bir kıta Mecidi Nişanı ile taltif olunmuştur.⁹¹ Musul'da da aynı durum geçerlidir. Buraya asli görev olarak baytar müfettişliği ifa etmek üzere 6. Ordu Topçu 1.Alayı'ndan Binbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin görevlendirmesi yapılmıştır. Teoride alınan bu karara pratikte de uyulmuştur. Nitekim 1893 yılı bahar aylarına ait bir arşiv kaydı, kendisinin burada baytar müfettişliği görevini yürütmekte olduğunu ve hatta gayret ve hizmetlerine binaen kendisi için 4.rütbeden Osmanî Nişanı verilmesi teklif edildiğini göstermektedir.⁹² Diğer bir Osmanlı vilayeti olan Bitlis'te de benzer bir durum söz konusudur. Buraya görevlendirmesi yapılan kişi 4.Ordu Topçu 1.Alayı'ndan Sağ Kolağası Ahmed Kaşif Efendi'dir. A.Kaşif Efendi vilayetten özellikle gelen talep üzerine maaş ve harcırahı Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından karşılanmak üzere görev bölgesine hızla intikal etmiş, Ahlat bölgesinde nüfuz kazanan sığır vebası karşısında

88 BOA.DH.MKT.1630/64 (H. 22 L 1306); BOA.DH.MKT.1651/25 (H. 28 Z 1306).

89 BOA.DH.MKT.2044/34 (H. 01 B 1310); BOA.DH.MKT.22/19 (H. 10 L 1310).

90 BOA.ŞD.523/18 (H. 12 C 1314). Ayrıca bkz. Raziye Şanal- Fulya Feyiz "1890-1899 Yılları Arasında Edirne Vilayetinde Sığır Vebası: Vebâ-yı Bakarı", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.11, S.1, 2021, s.194.

91 BOA.DH.MKT.13/25 (H. 18 Za 1310).

92 BOA.DH.MKT.115/46 (H. 09 L 1311).

mücadele etmiştir.⁹³ Diyarbakır'da da görevlendirmesi yapılan askeri baytarla göreve giden isim aynıdır. Döneme ilişkin arşiv kayıtları, bölgede hizmet veren kişinin 1889 yılı kararıyla görevlendirilen 4.Ordu Süvari 24. Alayı'ndan Yüzbaşı Rasih Efendi olduğunu göstermektedir. Bu aynı zamanda bölgede bilfiil hizmet veren isimdir. Ne var ki sığır vebası Diyarbakır'da, özellikle Lice kazasında çok ciddi bir tahribat yaratmıştır. 1892 yılı Nisan'ından aynı yılın Aralık ayına kadar olan zaman zarfında 5.200 hayvanın telef olmasına sebep olmuştur. Bu tarih aralığı Rasih Efendi'nin bölgede görev yaptığı bir zaman dilimidir. Telef miktarı hakkında merkeze gönderilen bir cetvelle birlikte hasara ilişkin bilançonun ortaya çıkması üzerine kendisinin yerine bir başka askeri baytarın ataması yapılmıştır. İlgili evrakta Rasih Bey'in bölgenin iklimiyle uyum sağlayamadığı için başka bir yere tayinini talep ettiği ifade edilmektedir. Görevi suistimalle ilgili bir kayıt yoktur. Bununla birlikte tecrübe eksikliği veya etkin tedbir alamaması gibi nedenlerle işaret edilen sayıda telef yaşanmış olması muhtemeldir. Zira bilançonun ortaya çıkışını müteakip hızlı bir değişiklik yapılmıştır. Yerine atanan isim 4.Ordu Baytar Binbaşısı Vassaf Bey'dir.⁹⁴ Bir diğer idari birim olan Van vilayetine gelinecek olursa, burada istisnai olarak farklı bir manzaraya rastlandığı görülecektir. Her ne kadar 1889 yılı kararı gereği Van'a 4.Ordu Süvari 22.Alayı'ndan Sol Kolağası İsmail Hakkı Efendi'nin görevlendirmesi yapılmışsa da kendisinin buraya gittiğine ve hizmet verdiği ile ilgili doğru bir arşiv kaydı bulunamamıştır. Cezayir-i Bahr-ı Sefid vilayeti de istisnai örneklerdendir. Buraya görevlendirmesi yapılan 1.Ordu Süvari 2.Alayı Sol Kolağası Baytarı Rıza Efendi'nin (Mustafa oğlu, Asitaneli) Cezayir-i Bahr-ı Sefid'de müstahdem olduğuna dair herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Bunun yerine buraya Halkalı Baytar Mektebi seririyat muallimi Hakkı Efendi gönderilmiştir. Bu uygulama, mektep muallimlerinin sahada istihdamından vazgeçilmesi yönündeki prensip kararını müteakip görülen az sayıdaki istisnai örnekten biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Böyle bir çareye başvurulmasının arka planında, aslında yöreye bir askeri baytar gönderilmiş olması, ancak bunun mesleğine kayıtsız kalması yatmaktadır. Durum anlaşıncı eski baytara görevden el çektilerik askeri kıtasına iadesi yapılmış, görev bölgesi boş kalmasını diye de yerine hızlı bir atamayla Hakkı Efendi gönderilmiştir.⁹⁵ Asaleten askeri baytar görevlendirmesi yapılan son yer Kastamonu da, uygulamada farklılıkların görüldüğü bir idari birimdir. Buranın bir istisna teşkil etmesindeki temel etken sığır vebasının Kastamonu'da diğer idari birimlere kıyasla çok daha şiddetle hüküm sürmüş olmasıdır. Bu nedenle her ne kadar görevlendirme tablosunda ismi görülen Faik Efendi'ye yörede fiilen rastlanamamakta ise de Kastamonu ve mülhakatına 1889 ve sonrasında çok sayıda askeri baytarın görevlendirmesinin yapıldığı görülmektedir. Hatta, hastalığın şiddetine binaen bunlar çoğu kez aynı zaman diliminde bölgede hizmet vermişlerdir. Baytar Binbaşısı Galip Efendi ve Baytar Yüzbaşı Yusuf Ziya Efendi önde gelen örneklerdir.⁹⁶

93 BOA.DH.MKT.1796/16 (H. 16 Ca 1308); BOA.DH.MKT.1864/91 (H. 27 M 1309); BOA.DH.MKT.1872/46 (H. 24 S 1309).

94 BOA.DH.MKT.13/16; BOA.DH.MKT.66/43. Ne var ki Vassaf Bey de hızla görev bölgesine ulaşamamış, bu nedenle hastalık Ergani-Maden ve çevresi ile Cizre'ye sığınmıştır. Ayrıntılı bilgi hakkında bkz. Sabri Mengirkaon, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır'da Veba-i Bakarı", *Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır*, Ensar Yay., 2018, s.303.

95 Sabık askeri baytar, Binbaşısı Kazım Efendi'dir. Kendisi, baytarlıkla ilgisi bulunmadığı, asli görevini layıkıyla yerine getirmede gerekçesiyle görevden el çektilerikmiştir. BOA.DH.MKT.397/42; BOA.DH.MKT.305/20; BOA.İ.OM. 2/23; BOA.BEO.510/38196.

96 BOA.DH.MKT.1804/67. Sığır vebası, ele alınan tarihte Kastamonu ve civarında ciddi bir atak halindedir. Dolayısıyla kapsamlı bir çalışmaya gebe bir konu başlığı oluşturmaktadır.

Sonuç

Köklü bir yetiştiricilik mirasının sahibi olan Osmanlıların, hayvan varlıkları dolayısıyla eski tarihlerden itibaren sığır vebası ile tanışık oldukları bilinmektedir. Bununla birlikte hayvan mobilitesinin teknolojik gelişme ile birlikte daha da artmasının bir sonucu olarak ve muhtelif diğer etkenden dolayı sığır vebasının neden olduğu ataklar 19. yüzyılda belirgin bir artış göstermiştir. Buna karşılık paralel düzeyde bir sivil veteriner hekimliği teşkilatı oluşturulamamıştır. Halbuki 1878-1891 aralığı ülkenin sığır vebası yönünden çok ciddi ataklara maruz kaldığı ve sığır varlığının önemli bir kısmını kaybettiği bir dönemdir. Dolayısıyla belirtilen tarihi aralıkta ve hatta daha sonrasında da merkezi otoritenin hastalıkla mücadele için pragmatik bir yaklaşım sergilemesi gerekmiştir. Bu bağlamdaki en önemli sorun olan uzman kadro sorunu, dikkat çekici bir hamle ile askeri baytarlar (veteriner hekimler) istihdam edilerek çözülmeye çalışılmıştır. Özellikle 1889 yılı sonlarında alınan bir karara atfen kurumsallaşan bu uygulamanın hayata geçirilmesi ise şüphesiz kolay olmamıştır. Her şeyden önce ülkenin askeri veteriner hekimlik eğitimi de Batılı çağdaşları ile kıyaslandığında çok daha geç tarihlidir ve bu nedenle istenen düzeyde askeri veteriner hekim ordu çatısı altında da mevcut değildir. Diğer yandan bunların sivil cephede istihdamları, maaş, harcırah, tayinat gibi ödeneklerinin nereden karşılanacağı konusunda birçok tartışmayı beraberinde getirmiştir. Zira sivil veterinerlerin ilk istihdamlarında yerel yönetimlere ihale edilen bu ödemeler tam olarak yapılamadığından ilk mülkiye baytarları dağılmışlardır. Bu olumsuz tecrübe, askeri baytarların bağlı bulunduğu en üst birimi teşkil eden Seraskerlik bünyesinde aynı tecrübenin bir kere daha yaşanacağı endişesi yaratmıştır. Ancak neticede hükümet salgının yarattığı ve yaratacağı sosyo-ekonomik tahribatın her türlü kurumsal kaybının önünde tutulması gerektiğine kanaat getirerek uygulamanın yükünü merkezi hazineye bırakmıştır. Böylece askeri baytarların sivil sahada sığır vebası karşısında istihdamları yaygınlaşmıştır. Her ne kadar sayıları az ise de salgın karşısında ülkenin farklı coğrafyalarında hizmet vermeye başlayan askeri veteriner hekimler, sivil baytarların yetişip görevlendirilmelerine kadar olan süreçte önemli bir boşluğu doldurmuşlardır.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Ak, Mehmet (Bahar 2016), “Osmanlı Devleti’nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası), Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S. 39, s.215-240.
- Birinci, Ali (2018), “Baytar Miralay Muallim Mehmed Ali Bey’in Hikâyesi”, *Müteferrika*, C.54, s.7-74.
- Çalışkan, Adem- Eyicil, Ahmet (2019), “XVIII. Ve XIX. Yüzyılda Halep ve Civarında Salgın Hastalıklar”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 18, s.1289-1319.
- Çalışkan, Adem (2020), “Osmanlı Kenti Bayezid’de Salgın Hastalıklar ve Bazı Asayiş Problemleri (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.39, s.1-19.
- Dinçer, Ferruh (1979), “Türkiye’de Askeri Veteriner Hekimlik Tarihi Üzerine Araştırmalar, I. Bölüm”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C.26, S.3.4, s.1-13.

- Edhem, Subhi (H.1334), *Nevsâl-i Baytarî*, Agob Matyosyan Matbaası, Dersaadet (İstanbul).
- Erk, Nihal (1959), "Türkiyede Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerinde Yeni Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C.6, S.1.2, s.80-85.
- Genç, Mehmet (2000), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Jones, Bruce Vivash (2021), *The History of Veterinary Medicine and the Animal-Human Relationship*, 5M Publishing.
- Karademir, Zafer (2018), *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)*, İstanbul: Libra Yayıncılık.
- Kaya Doğanay, Fatma (2017), "Mülkiye Baytar Mektebi", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C.60, s.665-686.
- Kiel, Mackiel (2016), "Alasonya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, EK 1, s.71-73.
- Kılıç, Orhan (2021), *Mikrop Salgın ve Toplum-İnsanlığın Ölümle İmtihanı*, İstanbul: İdeal Kültür Yay.
- Melikoğlu Gölcü, Berfin, Özgür, Atilla (2015), "Osmanlı Devleti'nde Sivil Veteriner Hekimliğine Yönelik İlk Mevzuat Düzenlemeleri", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C.62, s.7-12.
- Mengirkaon, Sabri, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır'da Veba-i Bakarî", *Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır*, Ensar Yay., 2018, s.295-323.
- Nazlıoğlu, Mehmet- Örün, Halil (1972), *Sığır Vebası*, Tarım Bakanlığı Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü Yay A-41.
- Ortaylı, İlber (2000), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özlü, Zeynel (2014), "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülcenb", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.12, S.23, s.99-114.
- Polat, Hatice (2013), *Mülkiye Baytar Mektebi (1894-1922)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Sezen, Tahir (2017), *Osmanlı Yer Adları*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Spinage Clive A. (2003), *Cattle Plague- A History*, New York: Kluwer Academic Publishers.
- Şanal, Raziye- Feyiz, Fulya (2021), "1890-1899 Yılları Arasında Edirne Vilayetinde Sığır Vebası: Vebâ-yı Bakarî", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.11, S.1, s.189-200.
- Şimşek, Kamuran (Kış 2020/I) "Osmanlı Devri Denizli'de Sığır Vebası: Vebâ-yı Bakarî", *Belgi*, S.19, s.2068-2080.
- Tan, Seda (2017), "Türkiye'de Sivil Veteriner Hekimliği Eğitiminin Başlangıcı Konusunda Bazı Tespitler", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.XIX, S.1, s.43-53.
- Tan, Seda (2015), *Osmanlı Devleti'nde At Yetiştiriciliği (1842-1918)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yenidünya Gürge, Süheyla (2019), “Bir Savaş Bir Vilayet: 93 Harbi’nden Sonra Edirne Vilayetinde Savaşın İzlerini Silmek Üzere Yapılan Düzenlemeler (1879-1882)”, *History Studies*, C.11, S.6, s.2325-2345.

Yıldırım, Nuran (2010), *İstanbul’un Sağlık Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

(1873), “Fenn-i Baytarî Tahsîli İçin Mekteb-i Tıbbiyye Alınacak Askerî ve Mülkiye Baytar Şâkirdânı Hakkında Nizâmname”, *Düstûr*, Tertib 1, Cild 3, s.533-538.

(1876), “Memâlik-i Şâhânede İstihdâm Olunacak Mülkiye Baytarları Hakkında Kaleme Alınan Nizâmname”, *Düstûr*, Tertib 1, Cild 3, s.539-541.

(1893), “Zâbita-i Sıhhiye-i Hayvâniyye Nizâmname-i Umûmîsinin Neşrine Kadar Muvakkat Olub Şimdilik Hüdâvendigâr Vilâyetinde Mevki-i Tecrübeye Konulmak Üzere Kaleme Alınan Ta’lîmât”, *Düstûr*, Tertib 1, Cild 6, s.1306-1310.

(1877), “Vilâyât Belediye Kânûnu”, *Düstûr*, Tertib 1, Cild 4, s.570-586.

Arşiv Belgeleri

BOA.A.MKT.MHM. ; 479/57.

BOA.BEO. ; 48/3557; 342/25618; 455/34101; 510/38196.

BOA.DH.MKT. ; 6/17; 13/16; 13/25; 14/38; 22/19; 59/28; 63/20; 66/43; 115/46; 144/25; 200/31; 200/33; 305/20; 315/62; 397/42; 1328/100; 1329/23; 1388/64; 1389/21; 1393/46; 1397/97; 1399/84; 1401/99; 1403/85; 1436/110; 1489/110; 1504/32; 1510/86; 1522/95; 1549/28; 1560/115; 1580/70; 1587/68; 1597/116; 1598/26; 1601/3; 1603/7; 1607/94; 1630/64; 1646/80; 1647/139; 1651/25; 1655/26; 1663/104; 1669/121; 1680/29; 1708/109; 1712/34; 1716/96; 1721/42; 1721/55; 1724/101; 1733/13; 1770/120; 1796/16; 1804/67; 1808/49; 1808/106; 1818/46; 1820/34; 1820/40; 1820/55; 1824/23; 1829/51; 1857/68; 1858/117; 1864/91; 1868/46; 1871/82; 1872/46; 1878/13; 1906/96; 1934/7; 1947/1106; 1962/80; 1966/93; 1971/56; 2001/61; 2008/93; 2025/115; 2034/126; 2044/34; 2868/22; 2891/42.

BOA.İ.MMS. ; 65/3057; 117/5039.

BOA.İ.OM. ; 2/7; 2/23; 3/5; 4/17.

BOA.İ.ŞD. ; 41/2126.

BOA.MV. ; 61/21; 66/44; 69/67.

BOA.ŞD. ; 520/27; 523/18; 2271/48; 2560/37.

BOA.Y.A.HUS. ; 198/75.

BOA.Y.MTV. ; 59/42; 128/86.

BOA.YB.021 ; 90/29.